

GRAĐA

Академия наук СССР, Институт
этнографии имени
Н. Н. Миклухо-Маклая

ЭТНИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Москва: Наука, 1987. 446 с.

Eto, u sovjetskoj znanosti pojavila se nova knjiga posvećena problematiki etničkih procesa u suvremenom svijetu. Riječ je o zajedničkom djelu petnaest autora, izrađenom u Etnografskom institutu sovjetske akademije. Odgovorni urednik (redaktor) knjige, akademik Julijan V. Bromlej, inače je direktor tog instituta. Zbog velike važnosti obrađene tematike, i činjenice da se radi o jednome od rijetkih pregleda s ovog područja, odlučili smo se na iznimno opsežni prikaz sadržaja knjige, dakako, uz nužne kritičke primjedbe.

Knjiga sadrži tri osnovna dijela. U prvome, autori obrazlažu osnovne faktore i crte suvremenih etničkih procesa u svijetu: etnosi i etnički procesi određuju se kao predmet istraživanja (Bromlej, V. I. Kozlov), zatim se daje kraći osvrt na političku, odnosno socioekonomsku pozadinu suvremenih etničkih procesa (Bromlej), a u tri zasebna priloga tretira se međuodnos etničkoga i jezika (S. A. Arutjunov), religije (P. I. Pučkov) i rase (Kozlov). U drugome, najvećem dijelu rada autori obrađuju etničke procese u pojedinim regijama svijeta — u SSSR-u (Bromlej, I. S. Gurvič i Kozlov) u »inozemnoj«¹ Evropi (Kozlov i N. E. Rudenski), »inozemnoj«² Aziji (Arutjunov, S. I. Bruk i pokojni N. N. Čeboksarov), u Africi (V. E. Andrianov, P. I. Ismagilova), Americi (M. Ja. Berzina, S. A. Bogina, A. D. Drizdo, I. F. Horošajeva), u Australiji i Oceaniji (Pučkov). Treći, završni dio rada, unaslovljen: »Narodi svijeta na pragu XXI stoljeća (umjesto zaključka)«, sadrži prilog o etnodemografskim procesima u svijetu (Bruk) i zatim poglavlje u kojemu dio autora (Andrianov, Arutjunov, Bromlej, Kozlov, Pučkov, V. A. Tiškov) prognoziraju budući tok etničkih procesa u svijetu.

Odmah moramo priznati da smo, pošto smo rad pročitali, uvelike ostali razočarani. Naime, s obzirom na naj-

novija kretanja u Sovjetskom Savezu, očekivali smo knjigu u kojoj bi bilo manje dogme i nametanja o tome što je progresivno, manje govora o »riješenosti«³ nacionalnog pitanja u socijalizmu, više preispitivanja — da ne kažemo »prestrojavanja«⁴ — ideja, a zato više otvorenosti i kritičnosti u odnosu na »domaću scenu«. Umjesto toga dobili smo rad koji je bolji kad iznosi činjenice, nego kad ih objašnjava, i u kojemu se primjećuju pozitivan pomak u kvaliteti čim se autori udaljavaju od granica Sovjetskog Saveza. U tom smislu diskusije o Africi, Americi, Australiji i Oceaniji mogu biti najzanimljivije za istraživače etniciteta. (Usput spomenimo da su autori poglavlja o Americi sudjelovali u izvršnoj studiji o crncima u zemljama zapadne polukugle, koju smo imali priliku prikazati u prethodnom broju *Migracijskih tema*).

Ideje prikazane u prvome (teorijskom) dijelu knjige također mogu poslužiti istraživačima etniciteta. Sam pojam »*εθνος*«⁵ (etnička zajednica) definira se kao »... poseban tokom historije nastao oblik socijalnog grupiranja ljudi, osobita forma njihova kolektivnog življenja«, stvorena prirodno-historijskim putem, koja je neovisna o volji pojedinih ljudi koji u nju ulaze, a sposobna je »postojanim mnogostoljetnim bivanjem na račun samoobnavljanja«⁶ (str. 5). Nadalje, autori tvrde da se etnos oblikuje na osnovi jezičnih, teritorijalnih, gospodarsko-običajnih i drugih faktora, ali da mu je jezgra uvijek vrijednosno-normativni sistem kao nezamjenljiva komponenta etničke svijesti (str. 6). Iz toga slijedi da je samosvijest osnovni preduvjet za postojanje i održavanje nekog etnosa (str. 7), sa čime se potpuno slažemo.

U daljnjoj raspravi o pojmu etnosa, autori razlikuju tri osnovna oblika: pleme, »narodnost«⁷ i naciju. Prvi je tipičan za epohu prvobitne zajednice, a u pravilu ujedinjuje mali broj ljudi čija samosvijest počiva na predodžbi o porijeklu svih suplemenika od nekog, uglavnom mitskog pretka. Takvo tumačenje inače je u skladu s teorijama u kulturnoj antropologiji. Nama je, međutim, zanimljivije tumačenje pojma narodnosti u bitno različitom smislu nego u jugoslavenskoj znanosti. Na-

ime, autori slijedom prakse u sovjetskoj literaturi, vezuju taj pojam za etničke zajednice u robovlasničkom i feudalnom poretku u kojima je već došlo do podjele na klase. Također se dopušta upotreba naziva narodnost za etnije koje više nisu na robovlasničkom ili feudalnom stupnju, ali koje još nisu ni nacije, tipični oblik etničke organizacije za kapitalističko i socijalističko društvo. U SSSR-u, primjerice, to bi bile male »narodnosti Sjevera« ili pak »narodnosti Dagistana« (str. 7-10).

Razlikovanjem narodnosti od nacionalnosti sovjetska znanost uspjela je dati marksističku stadijalnu dimenziju razvoju etničke organizacije. Tudica (prema internacionalnom latinskom korijenu *natio*) dobila je viši položaj u toj shemi, pri čemu je slavenska riječ pala na niži historijski rang. Iako smatramo da je u krajnjoj liniji stvar sovjetskih istraživača da odrede svoju terminologiju (a znamo da je ruska jezična praksa mnogo otvorenija za tuđice nego hrvatska, slovenska ili češka), ipak nam se čini da je time učinjeno stanovito nasilje nad zajedničkom slavenskom baštinom. I autori studija svijesni su da riječ »narodnost« ima i šire značenje, koje je blisko općem pojmu etniciteta (v. str. 7). Problem je očito u tome što je semantika »narod« još uvijek produktivna u suvremenom ruskome, kao i u većini drugih slavenskih jezika.

U daljnjoj teorijskoj raspravi autori predstavljaju i druge specifikacije etnosa (eticiteta). Naziv »nacionalne (etničke) manjine« uglavnom je poznat u svjetskoj znanosti. Autori kažu da se zbog prizvučka neravnopravnosti ponekad govori o »nacionalnim (etničkim) grupama«, umjesto o manjinama (str. 10). Zatim se prelazi na komentar o »etnoarealu«, »etnodisperznim grupama«, »subetnosu« i »etnografskim grupama«. Kao primjeri »subetnosa« navode se skupine Pomora (arktičkih primoraca) i Kozaka u sastavu ruskoga etnosa, a kao »etnografske grupe« sjeverne i južne Ruse. Etnički kompleksi, međutim, mogu nadilaziti granice pojedinih etnosa, tvoreći »makroetničke« i »metaetničke« zajednice. Tako se Rusi, prema autorima, mogu razmotriti i kao dio šire istočno-slavenske ili općeslavenske cjeline (str. 11, 12).

Što se tiče tipizacije etničkih procesa, treba ukazati na vrlo korisnu distinkciju koju autori povlače između »etnoevolucijskih« i »etnogenetskih« procesa. U »etnoevoluciji«, naime, mijenja se jedan parametar — primjerice jezik (pojava jezične asimilacije), dok je »etnogeneza« sporiji proces u kojemu se mijenja sama etnička pripadnost (str. 12-13). Prvi proces, u dužem roku može uvjetovati drugi, mada autori ističu da promjena jezika po sebi još ne znači i promjenu etničke samosvijesti (str. 16). Slijedi pregled (inozemne) diskusije o »akomodaciji« i »adaptaciji« (privikavanje na život u indokulturnoj sredini), »akulturaciji« (kada ljudi stupaju u duži, neposredni odnos s drugom kulturom i mijenjaju svoj prvotni kulturni model), »asimilaciji« (prema M. Herskovitzu s prizvukom neravnopravnosti), »integraciji« (koja podrazumijeva kulturni pluralizam), »amalgamaciji« i »miscegenaciji« (u rusno-kulturnom smislu) (str. 17, 18).

Proces okupljanja etnosa od osobite je važnosti za autora. Naime, pored etničke diversifikacije, potaknute širenjem *Homo sapiens* po svijetu, a produbljene u ranim klasnim društvima zbog državnih granica (primjer diobe »njemačko-govornog masiva« na Nijemce, Austrijance i Luksemburžane), različite vjerske pripadnosti (Srbi i Hrvati!), migracija i drugih faktora, autori ističu i tendenciju etničkog sjeđinjavanja, koja je počela još na posljednjem stadiju prvobitnog društva (lige Irokeza iz Morganova opisa, i slične zajednice među drevnim narodima evroazijske stepe). Najrazvijeniji oblik tog procesa bila bi nacionalna »konsolidacija« i stvaranje nacija dviju vrsta: »buržuske« i »socijalističke«. U skladu s poznatim postavkama, autori ističu podjelu na antagonističke klase (proletarijat i buržoaziju) u prvoj, a za drugu kažu da je »bratska družba« karakterizirana »internacionalizmom u međunacionalnim odnosima« (str. 19-25). Ovo posljednje nije tako tautološki kao što se na prvi pogled čini, već se odnosi na specifičnu terminologiju u dijelu socijalističkog svijeta.

Nakon poglavlja u kojemu je Bromlej u »pretpostavke« suvremenih etničkih procesa uvrstio, među inim: nastanak narodnih demokracija u Isto-

čnoj Evropi, raspad kolonijalnog sistema, lomljenje nacionalnih pregrada i internacionalizaciju kapitala (prema Lenjinu), krizu u kapitalizmu, golemu ulogu međunarodnih odnosa, i zatim »hamletovsko pitanje« (biti ili ne biti) što se postavlja čovječanstvu u doba atomskog naoružanja (str. 30-43), slijede odvojene rasprave o etničkome i jezičnom, religijskom i rasnom faktoru.

Arutjunov je ukazao na veliku fluidnost u međuodnosu etničkog i jezika. Neki etnosi, naime, koriste velike svjetske jezike (engleski, španjolski, francuski itd.), drugi su dvo- ili trojezični (Paragvajci, Luksemburžani, Lužičani); kod nekih etnosa jedan dio govori na jednom jeziku, drugi na drugom, a treći je možda dvojezičan (Irci, Bretonci, veći dio subarktičkih etnosa — Nenci, Laponci, Eskimi) — a ima i etnosa koji govore nekoliko međusobno srodnih jezika (Mordvini, Marijci) (str. 44). Autor je također iznio nama vrlo poznat slučaj, da kad nekoliko etnosa govore jednim jezikom (engleskim, španjolskim, portugalskim ili — hrvatskosrpskim) svaki mu u pravilu dodaje vlastite specifičnosti (str. 48).

Nadalje, govori se o mogućnostima da pojedine inteligencije, s porastom nacionalne svijesti, »u nizu kapitalističkih zemalja« potaknu revitalizaciju jezika koji su već bili blizu izumiranju. To je navodno bio slučaj s indijanskim i eskimskim jezicima u SAD i Kanadi, te s laponskim u Fenoskandiji, premda Arutjunov smatra da će to ići teže s ajnskim, aleutskim i monskim (str. 50). On, međutim, relativizira važnost broja govornika potrebnog za očuvanje etničkih jezika, tvrdeći da »kritična masa« ovisi o okolnostima. Malobrojna indijanska i australna plemena uspjela su sačuvati svoje jezike pošto su sačuvala i neke crte svoga tradicionalnog života. U boljem položaju nalaze se nacionalne (imigrantske) grupe (npr. Armenci u Francuskoj i SAD, Ukrajinci u Kanadi, Japanci u Brazilu), jer se u kulturnim i jezičnim djelatnostima mogu pozvati na »jezgru« svog etnosa. Doduše, njihovi jezici obično se svedu na obiteljsko-običajnu sferu i postaju tzv. »salonski jezici«. Ali ipak, i kada ga veći dio (imigrantskog) etnosa više ne govori, izvorni jezik može dugo ostati simbol et-

ničke pripadnosti, sačuvan u važnim izrazima, fatičkim formulama, u po kojoj imenici i drugom reliktu (str. 51).

Razmatrajući jezične situacije u pojedinim zemljama, Arutjunov ističe ulogu ruskog jezika u unutarnjim kulturnim vezama u SSSR-u. Bez veće diskusije, tvrdi se da ruski jezik, za razliku od stanja u buržujkim zemljama kao što su SAD, ne služi za nametanje ruske kulture drugim etnosima nego za zbližavanje i kulturno obogaćivanje svih narodnosti SSSR-a (str. 52). No odmah nam pada na pamet jedan — *međutim!* U odnosu na druge zemlje, autor razlikuje slučajeve kada postoji jedan etnički jezik od stanja kad osim dominantnog jezika, ima i nekoliko manjih jezika »drugog reda« (npr. azerbajdžanski i kurdski u Iranu) ili »trećeg reda«. Potonji su u glavnom jezici malih plemena i zaostalih »narodnosti« koji imaju izgleda ili da postanu jezici »drugog reda« ili da izumru (str. 57, 58). Nadalje, predlaže se tročlana tipologija situacija u zemljama u razvoju: u prvoj situaciji koristi se jezik prevladavajućeg etnosa, u drugoj polietničko društvo prihvaća neki evropski jezik jer nijedan domaći ne prevladava, a u trećem slučaju polietničko društvo koristi jedan od prisutnih etničkih jezika (str. 61-62). Autor također daje primjer arapskog svijeta, gdje nekoliko etnosa (Marokanci, Tunižani, Alžirci, Palestinci itd.) koriste književni arapski jezik mada su im govorni jezici međusobno toliko različiti kao što su to današnji slavenski jezici (str. 59).¹ Dosta je zanimljiv, ali »geometrijski« (EH) ne potpuno jasan, i opis jezičnog stanja u Irskoj kao četveroslojne piramide. Prvi sloj (A) obuhvatio bi periferijalno, ekonomski zaostalo gaelsko-govorno stanovništvo na krajnjem zapadu zemlje, sloj B dvojezično stanovništvo, sloj C englesko-govorno stanovništvo ekonomski jakih centara, a naposljetku sloj D novu dvojezičnu administrativnu i stva-

¹ Autor kaže da je to slično kao kad bi se danas u slavenskom svijetu još uvijek koristio crkveno-slavenski jezik (str. 59). Usporedba je dobra i podsjeća nas na nekadašnju upotrebu slavenskoserbskog jezika među Srbima. U poznatom članku od prije tridesetak godina C. A. Ferguson koristio je upravo primjer jezičnih odnosa u arapskom svijetu da bi dao opis pojave diglosije (v. C. A. Ferguson: »Diglossia«, *Word*, vol. 15. 1959, pp. 325-240).

ralačku elitu (str. 64). Tvrdi se da i u Indiji, svaka jezična grupa (Bengalci, Tamili, Marathi i drugi) ima svoju »piramidu« (str. 65).

U prikazu idućega specifičnog problema — odnos religije i etnosa — autor Pučkov ističe da konfesionalne zajednice »u usporedbi s etnosom« odlikuje veća otpornost na asimilaciju, što je povezano s konzervativnošću religijske forme društvene svijesti (str. 68). Naveo je primjere malih zajednica koje su se uspjele održati vrlo dugo, čak tisućljećima, u mnogo većoj i narodnoj konfesionalnoj sredini: Zoroastriji (Gerbi u Iranu i Parsi u Indiji), Mandejci u Iraku, »crni« Židovi u Indiji i Valdenzi u Italiji (str. 68—69). Za naše svrhe smatramo značajnim razlikovanje subetnokonfesionalne grupe. Pučkov drži da to nisu grupe koje se tek malo razlikuju od osnovnog etnosa (recimo švedski ili engleski katolici), nego one u kojima je vjerska pripadnost poprimila specifična etnička obilježja (npr. Druzi u Libanu i Siriji, Valdenzi u Italiji, Duhobori u Kanadi, Menoniti u Kanadi i SAD, Amiši, Moravska braća i Mormoni u SAD) (str. 73—75). Među subetnokonfesionalnim grupama u carskoj Rusiji on nabraja Starobredce i Molokane kod Rusa, Adžarce i Ingilojce među Gruzijcima, Hemšinovce među Armenicima, Jezidovce među Kurdima, Krjašene i Nagajbakovce među Tatarima, Menonite među Nijemcima, Setu među Estoncima i Latgalce među Letoncima (str. 76). Autor kaže da se, uslijed napuštanja religije u socijalističkoj epohi, ove grupe *postupno* (podcrtao EH) stapaju u svoje osnovne etnose, mada se Setu slijevaju i u estonski i u ruski etnos, ovisno je li žive u Estonskoj SSR ili u pskovskoj oblasti Ruske SFSR (str. 76).

Spomenimo da Pučkov, osim o subetnokonfesionalnim grupama, govori i o metaetnokonfesionalnima. U stanovitom mjeri, u ranom srednjem vijeku takve su skupine bile evropski kršćanski svijet, odnosno zajednica svih muslimanskih naroda. Danas ih imamo među kršćanima i muslimanima na Filipinima, možda i u Indoneziji, a donekle se Pakistanci, ili pak iranski šijiti, mogu sagledati kao metaetnokonfesionalne skupine (str. 76). U slučaju Pakistana upravo je religija imala važnu ulogu u

nacionalnoj konsolidaciji, mada je u drugim zemljama (autor daje primjer Etiopije) religijska različitost kočila etničko ujedinjavanje (str. 77).

Kozlovljeva posebna rasprava o rasnim faktorima u etničkim procesima također sadrži nekoliko korisnih primjedaba. Rase se, naravno, definiraju kao biološke kategorije, iako Kozlov upozorava na to da su Marx i Engels (u odnosu na tzv. »rasne ratove« u Srednjoj Evropi), a mnogo rjeđe i Lenin (govoreći o »nacionalno-rasnoj« mržnji u carskoj Rusiji), upotrebljavali pojam rase ne u biološko-antropološkom nego u socijalno-etničkom smislu (str. 84).

Etnički odnos prema rasama, dakle prema ljudima druge fizionomije, vrlo je složen. Kozlov zaključuje da se članovi (primitivnih — EH) plemenskih zajednica odnose negativno prema svemu nepoznatome ili čudnom (str. 85—86), što potkrepljuje primjerom australskih urođenika koji su ubijali i vlastitu djecu ako bi se rodila sa svjetlijom kožom ili na bilo koji način odudarala od fizičkog »standarda« (str. 87). S druge strane, povoljni uvjeti za etničko i rasno miješanje navodno su nastali u ranim klasnim formacijama, što je omogućilo formiranje »narodnosti« iz heterogenih elemenata. Tome su mnogo pridonijele migracije velikih grupa ljudi preko velikih udaljenosti, često povezane s vojnim pohodima. Autor ističe važnost takvih kretanja u doba evropske »seobe naroda«. »Zene iz zaposjednutih oblasti, po istom zakonu kao i materijalna dobra, smatrale su dobitkom pobjednika.« Ipak, tvrdi se da provale Huna u Srednju, ili Mongola-Tatara u Istočnu Evropu nisu ostavili veći trag u središnjem dijelu »evropeidnog masiva«. Upadi tih nomadskih naroda bili su kratkotrajni, a spominje se mogućnost da su djeca zavojevača uklonjena čedomorstvom (str. 87).²

² Ipak, činjenicu da udio krvne grupe B u evropskim populacijama raste iz srednje prema istočnoj Evropi, neki su antropolozi vidjeli kao nasljedje migranata iz područja vrlo visokog udjela te krvne grupe u srednjoj Aziji (v. C. T. Smith: *An Historical Geography of Western Europe before 1800*. London: Longman, 1978, str. 42—43 — prema A. E. Mourant: *The Distribution of the Human Blood Groups*, Oxford, 1964, i *The ABO Blood Groups*, Royal Anthropol. Inst. Occas. Publ. no. 13, 1958).

U pregledu drugih etnorasnih situacija Kozlov je ukazao i na tipični primjer Indije, gdje su više hinduističke kaste zadržale svjetliju kožu nekadašnjih arijskih doseljenika. No Islam je ignorirao rasne razlike, pa su bogatiji muslimani skupljali žene razne rase i etničke pripadnosti u svojim haremina (str. 87). Zanimljiva je usporedba s Latinskom Amerikom. Španjolci i Portugalci, prema autorovu mišljenju zahvaljujući kontaktima s Arapima i Maurima, bili su psihološki prilagođeni vezama s drugim etničkim i rasnim grupama. Zbog nestašice vlastitih žena, to je potaklo razvoj poliginije u Americi. Prvi Španjolci u Paragvaju imali su pet do deset žena, a o posljedicama takve prakse svjedoči podatak da je u glavnom gradu, Asuncionu, 1570-ih godina živjelo svega 300 uglavnom starijih Španjolaca, dok je populacija metstiza već narasla na 10.000, pri čemu su čisti Indijanci gotovo iščezli! (str. 89)

Kao opću konstataciju Kozlov kaže da će razvoj politike rasne trpeljivosti i ravnopravnosti potaknuti miješanje rasa u suvremenom svijetu, ali da će zbog faktora duboko usađenih u psihologiji čovjeka (rasnih predrasuda) trebati mnogo više vremena za stapanje rasa nego što su klasični marksizam-lenjinizma predviđjeli za stapanje nacija u komunizmu (str. 96).

Upravo ovo posljednje — stapanje nacija u komunizmu — čini osnovnu teorijsku postavku u prvom poglavlju drugog dijela knjige, posvećenom analizi etničkih procesa u SSSR-u!

U raspravi o problematici etniciteta u Sovjetskom Savezu, autori najprije obrađuje procese u dorevolucionarnoj Rusiji. Okosnicu tog razvoja činila je ekspanzija carske Rusije i migracija Rusa. Naime, još u 15. stoljeću u sastav Velike moskovske kneževine ušli su sjevernoevropski krajevi i dio Povolžja, a u 16. stoljeću, nakon pada tatarskih kanata u Kazanu i Astrahanu, ostala područja Povolžja i Urala. Zatim je počeo prodor Rusa u Sibir, koji je bio u potpunosti osvojen do sredine 17. stoljeća. Slijedilo je dobrovoljno priključenje Ljevoobalne Ukrajine i Zaporožja, i u 18. stoljeću ekspanzija prema Pribaltiku, Bjelorusiji i Desnoobalnoj Ukrajini. U 19. stoljeću Rusija je prisvojila niz oblasti

sjevernog Kavkaza i Zakavkazja, Kazahstan i srednjoazijske zemlje (str. 97).

Opisivajući migracije Rusa, autori su naveli da su tokovi ruskog stanovništva prema Povolžju i Uralu probili teritorij Mordvina, pretvorivši ga u etnički »otok«, te smanjili etnički prostor Tatara i Baškira. Područja drugih naroda (Čuvaša, Marijaca, Udmurta i Komija) razlila su se po velikim rječnim dolinama, dok se rusko stanovništvo u tim prostorima skupljalo u gradovima (str. 99).

Autori su naglasili da su i prijestolnice današnjih nacionalnih republika (Saransk u Mordoviji, Iževsk u Udmurtiji, Ufa u Baškiriji i Alma-Ata u Kazahstanu) niknule kao pogranične tvrđave, razvijajući se do revolucije uglavnom kao ruski gradovi. Svi više ili manje veći gradovi u Povolžju, Priuralju, na Sjevernom Kavkazu, u Kazahstanu i Sibiru također su nastali kao utvrde na granicama carstva, odnosno kao trgovačko-administrativna središta u kojima je pretežalo rusko stanovništvo (str. 100). Slijedi da su neruski etnosi većinom imali niski stupanj urbanizacije. Do popisa 1926. tek je 2% Kirgiza, Turkmena, Čuvaša, Udmurta, Čečena itd. živjelo u gradovima. Iznimke bijahu Poljaci i Židovi u zapadnim gubernijama — pogotovu potonji. Budući da im nije bilo dozvoljeno posjedovati zemlje, a zakon je ograničavao njihovu prisutnost na zapadne predjele (tzv. »черта оседлости«), došlo je do velike koncentracije Židova u tamošnjim gradovima. Tako su u Minsku godine 1897. oni činili preko polovinu stanovništva, u Kišinjevu oko polovine i u Odesi oko trećine (str. 101).

Dakako, kolonizacija je imala i agrarnu komponentu. Tvrdi se da su Ukrajinci imali glavnu ulogu u naseljavanju krajeva što su ih opustošili Tataari, i da su ruski seljaci i službenici često u svojim migracijama povukli i druge etnose (str. 99). Za naseljavanje nekih osvojenih područja bili su pozvani i kolonisti iz inozemstva. Autori ističu ulogu Nijemaca u tom procesu (str. 100), a nama pada na um primjer Srba (te Albanaca i Hrvata) koji su otišli s jedne granice da bi naselili drugu (Seobe Crnjanskoga). S druge strane, na većem dijelu Srednje Azije, gdje je otprije postojala irigacijska

zemljoradnja, nije bilo velike kolonizacije. Veće grupe Rusa naselile su tek dio Kirgizije, i to dobru poljoprivrednu zemlju u dolinama i prigorju Tjan-Šanja koja je prije bila korištena samo za nomadsko stočarstvo (str. 100).

Usporedo s migracijama i distanciranjem iz jezgre etničkog teritorija stvarale su se etnografske grupe i subetnosi u okviru ruskog naroda. Etnografske razlike izražene u narodnoj tehnici, gospodarstvu, običajima i stvaralaštvu porasle su između sjeverno-sjevernoistočnih gubernija (novgorodske, arhangelske, olonečke, vologodske i drugih) i južnih oblasti (npr. orlovska, kurska i voroneška gubernija) (str. 123). Osim toga, specifične okolnosti djelovale su na formiranje posebnih subetnosa, među kojima autori nabrajaju Pomore na obali Bijelog i Beringovog mora, te potomke ranih doseljenika u Sibir: Ustjinjce i Kolimčane u Jakutiji, Markovce na rijeci Anadir u Magadanskoj oblasti i Kamčadale na Kamčatki (str. 102, 123). Po načinu života te su se skupine približile indigenim narodima. Kao i sibirski Čukči — Pomori, Ustjinjci i Markovci živjeli su od ribolova i lova (str. 102). No i socijalni status doseljenika u osvojenim krajevima, pogotovu pripadnost vojno-služućem sloju Kozaka, također je djelovao na stvaranju subetnosa (str. 102).

U carskoj Rusiji, dakle, razvila se vrlo šarena etnička situacija. Među brojnim etnosima i subetnosima postojale su i znatne razlike u vjerskoj pripadnosti (pravoslavci, katolici, luterani, armenski kršćani, židovi, muslimani i drugi), kao i u stupnju kulturnog razvitka. Mnogi narodi bili su još na pret-pismenom stupnju. Osim toga, pisma koja su se koristila bila su vrlo različita: ćirilica, zatim latinica među Poljacima i pribaltičkim narodima, starohebrejsko pismo kod Židova, arabi-ca u Srednjoj Aziji, vlastita pisma u Gruzijaca i Armenaca i mongolska grafika na staroujgurskoj osnovi među Burjatima (str. 143).

Takva nedemokratska mnogoetnička tvorevina kao što je bila dorevolucijska Rusija nije se mogla razviti, a ni održati, bez nasilja nad manjinskim, neruskim narodima. Ipak, autori prihvaćaju tezu da je ulazak neruskih naroda u rusku državu, bez obzira na po-

litiku »samoderžavlja«, »objektivno« imao historijski progresivno značenje za njihove sudbine, jer su tako došli u dodir s narodima na višoj razini kulturnog razvitka, a moćna centralizirana država zaštitila ih je od napada i porobljavanja od strane susjednih sila (Osmanlijskog carstva, Irana i drugih), te od neprestanih nemira među mjesnim feudalcima (str. 101). No autori su ipak svjesni da je caristička politika i postupci namjesnika i buržoazije prema neruskim narodima imala negativnu stranu (uništavanje zametaka državnosti, potiskivanje jezika i kulture, rusifikacija), koja je ugrožavala i već formirane nacije: Ukrajince, Bjelorusu i Litvance (str. 101, 102).

Ne treba sumnjati u to da se situacija bitno promijenila nakon revolucije, pošto je u studenom 1917. izašla »Deklaracija o pravima naroda Rusije« s Lenjinovim potpisom, koja je sa-držala i njegovu postavku o pravu naroda na samoopredjeljenje sve do otcjepljenja i stvaranja vlastitih država. Kao što je poznato, otcijepila se Finska, poljska područja ušla su u sastav novoosnovane poljske države, a u toku građanskog rata odvojile su se i baltičke zemlje. Usporedo je teklo formiranje pojedinih sovjetskih republika koje su se 30. prosinca 1922. udružile u federativnu državu: Sovjetski Savez. U zajedničku državu nešto poslije stupile su republike Srednje Azije i Kazahstan; a autori pojednostavljaju jedno složeno povijesno vrijeme, navodeći da su 1940. »u obitelj sovjetskih naroda ušli Letonci, Litvanci i Estonci...« (str. 108).

Daljnji razvoj u okviru Sovjetskog Saveza tumači se na osnovi dva procesa: *etničke konsolidacije* pojedinih nacija i *međuetničkog zbližavanja* u okviru SSSR-a — a to je barem u dijelu diskusije povezano s integracijom i asimilacijom!

Etnička konsolidacija uzima se kao bitni faktor već u padu broja etničkih grupa sa 195 na 105 između popisa 1926. i 1936, iako autori ukazuju i na učinak nazvan **promjenom** popisnog pitanja o pripadnosti (1926. pitalo se za »narodnost«, a 1936. za »nacionalnost« — str. 111). Zatim se govori o slijevanju subetnosa u rusku naciju, i o stapanju drugih etnosa u rusku masu. Navodno je u središnjim regijama ruske federa-

cije, na Uralu, te u Zapadnome i Istočnom Sibiru došlo do apsorpcije Ukrajinaca i Bjelorusa koji su živjeli s Rusima. Autori su izdvojili primjer sibirskog rajona Kulunda, koji je u prošlosti bio naseljen uglavnom Ukrajinacima. Još 1926. Ukrajinci su činili oko polovinu stanovništva tog područja, no 1959. bilo ih je svega 20—25% (str. 124). Vepsi u lenjingradskoj i vologodskoj oblasti navodno se također stapaju u ruski narod. Od 32.800, koliko ih je bilo 1926. ostalo ih je samo 3.200 godine 1970. Doduše, autori su prenijeli, nažalost bez komentara (sic!), za nas zanimljiv podatak o porastu broja Vepsa na 8.100 do godine 1979 (v. str. 124).

U odnosu na etničke promjene u Srednjoj Aziji, spominje se konsolidacija nove uzbečke nacije, u koju se stapaju male etnografske grupe tür(ki)skog govora (npr. Türki, Kipčaki, Kuri), zatim razne regionalne skupine te ostaci rodovsko-plemenskih zajednica (Najmani, Mangiti, Kongrati) (str. 131). Proces konsolidacije zahvatio je i Kazaha, među kojima je jezik bio jedan od ujedinjavajućih faktora (str. 131), razmjerno male »socijalističke nacije« Sibira: burjatsku, jakutsku i tuvinsku, zatim sibirske »narodnosti«: Korjake, Evene, Čukče, Hante i Nence, pa i veće zajednice, Altajce i Hakase dotad podijeljene u mnoštvo plemenskih i teritorijalnih grupa bez opće samosvijesti (str. 131—137). Daje se malo širi opis procesa među Korjacima i Evenima. Naime autori navode da je u toku povezivanja nomadskih i primorskih Korjaka došlo do napuštanja manjinskih dijalekata u prilog većih. Zatim, »poslije socijalističke rekonstrukcije obrtničke privrede« kamčatski Eveni zbližili su se s Korjacima. Napustili su lov i prešli na korjački tip jelenskog stočarstva, preuzevši i korjačku narodnu nošnju kao radno odijelo!? (str. 137)

To zblizavanje Korjaka i Evena bilo bi tek mali, rekli bismo zanemarljiv isječak iz općeg toka međuetničkog zblizavanja koje prema autorima obilježava suvremene procese u Sovjetskom Savezu. Međutim, autori smatraju da su glavni faktori u tome — preseljenje u gradove, migracije i udaljavanje od izvornog etničkog teritorija, a nasdasve mješoviti brakovi. Ti se faktori

često podudaraju: gradovi, što je prije rečeno, bili su u mnogim područjima strana (ruska) središta; urbanizacija, prema tome, značila je i napuštanje etničkog teritorija, a u gradovima su se nerijetko sklapali mješoviti brakovi. Autori su iznijeli podatak da je u RSFSR udio takvih brakova kod Ruskinja 1,5 puta veći od udjela u Rusi, što se tumači kao znak da nije bilo dovoljno žena među neruskim skupinama koje su migrirale u industrijske predjele ruske federacije (str. 115).

Drugo je pak pitanje kako se deklariraju djeca iz mješovitih brakova. Jasnno, u mnogim područjima slijedi se patrijarhalna tradicija, ali autori tvrde da djeca ponekad preuzimaju nacionalnost majke ako majka ima viši socijalni status od oca, odnosno da se djeca iz brakova Ruskinja s muškarcima drugih nacionalnosti u predjelima RSFSR češće deklariraju kao Rusi (str. 117). U drugim saveznim republikama prednost bi imala indigena nacionalnost, što bi imalo značiti asimilacija Rusa (str. 117, 125). Zapravo, u čitavoj diskusiji o urbanizaciji i mješovitim brakovima daje se osobit naglasak na proces asimilacije (v. str. 111, 112). U tom smislu prenijet je i Lenjinov zaključak da je dobrovoljna asimilacija, čak i u carskoj Rusiji, imala bezuvjetno progresivnu ulogu (str. 104).

Među asimilacijskim procesima spominje se jezična asimilacija, koja je prema popisima stanovništva (različiti podaci za nacionalnu pripadnost i materinski jezik — tj. родной язык dostigla najviše razine (preko 10%) među Poljacima, Baškirim, Židovima, Bjelorusima, Ukrajinacima i pribaltičkim narodima, a najnižu rasprostranjenost među kavkavskim i srednjoazijskim narodima. Visok stupanj među Poljacima tumači se kao posljedica disperzije među Bjelorusima i Ukrajinacima, a za Baškire se kaže da je jedna trećina, živeći među Tatarima, prihvatila tatarski jezik kao »svoj«. Brzo preseljenje u velike gradove bio bi ključni faktor među Židovima. (str. 112—114)

Jezična politika inače je jedna od važnijih tema u raspravi o etničkim procesima u Sovjetskom Savezu. Dakako, moramo odmah kazati da je Lenjinova politika nacionalne ravnopravnosti pozitivno djelovala na razvoj ne-

ruskih jezika u SSSR-u. Posebno treba naglasiti izradu pisma za narode koji ih još nisu imali — 1920-ih čak na latinici, kako bi se umanjila mogućnost rusifikacije; zatim porast pismenosti, novo književno stvaralaštvo, veliku izdavačku djelatnost i ulazak neruskih jezika u javni život i administraciju.

Doduše, nova je tendencija počela 1938. kad je izišao zakon »O obaveznom učenju ruskog jezika u školama nacionalnih republika i oblasti« (usp. str. 145), pa je ruski jezik postao zajednički nazivnik u međuetničkoj komunikaciji i osnovni jezik znanosti i tehnike. Autori ističu dobru stranu tog razvoja. U tom smislu i prijevod prije izrađenih latiničkih pisama na ćirilicu shvaćen je kao nužnost (str. 144). Nadalje, autori kažu da je za male narode s malobrojnom inteligencijom bilo neprikladno objavljivati samo na njihovim materinskim jezicima, ili stvarati »originalne« radove primjerice iz atomske fizike ili kibernetike. Zato se njihov jezično-kulturni razvoj s početka usmjerio prema dvojezičnosti (str. 145). Međutim, iako je to s jedne strane točno i prihvatljivo (a zacijelo je točno i da jedinstvo pisma olakšava komunikaciju), ruski jezik, kao jedno od najvažnijih obilježja jednog specifičnog i štoviše mnogoljudnog naroda, ne može se smatrati sasvim neutralnim sredstvom međuetničkog komuniciranja, kao što to nisu ni engleski ni francuski u drugim kontekstima. Treba da budemo svjesni toga — bez obzira na konkretne mogućnosti jezične politike.

Autori ipak grade svoje teze u jednom smjeru. Naime, prema njima, budući da ruski jezik služi za međunacionalno obraćanje, prelazak na taj jezik ne znači jezičnu asimilaciju, već etničku integraciju (str. 155). U jednom prijašnjem odlomku (očito u skladu s najnovijim ustavom SSSR-a — sic!) ta se integracija povezuje s razvojem »nove historijske jedinice — sovjetskog naroda, koji predstavlja prvu međuetničku (međunacionalnu) tvorevinu u historiji čovječanstva izgrađenu na bazi socijalizma (str. 140).« Ali bitan faktor u tome ipak je asimilacija, odnosno postupno razvodavanje granica etničke samosvijesti kako u mješovitim brakovima i migraciji, ta-

ko i u samim etničkim bazama. Kao ilustraciju potonje situacije opisuje se teorijski slučaj Mordvina zaposlenog u nekome uralskom gradu. On je možda potpuno prešao na jezik međunacionalnog obraćanja, odjeću nosi neopredijeljenog »gradskog« tipa, a inače koristi internacionalizirane forme materijalne i duhovne kulture. S vremenom, kažu autori, on može i da se ne smatra Mordvinom, što pak ne znači da je postao »Rus«. Rješenje se nalazi u pripadnosti novom historijskom društvu, »sovjetskom narodu«! (str. 155)

Primjer gradskog Mordvina po svemu sudeći je točan, iako bi ga trebalo bolje obrazložiti. Znamo da je Rusija osvojila Mordoviju još prije četiri stoljeća, da je zatim došlo do marginalizacije u agrarnom »etničkom otoku«, s time da je duga historijska izloženost pravoslavlju i rusifikaciji morala dobrano načeti mordvinsku samosvijest. Štoviše, sudjelovanje Mordvina u ustancima Borotnikova, Razina i Pugačova u 17. i 18. stoljeću zacijelo je djelovalo na njihovo zbližavanje s ruskim narodnim masama. Dakle, mogli bismo uvjetno reći da su Mordvini postali »mek etnost« (EH), osobito sklon asimilaciji. U tom smislu njihov primjer odudara od slučaja Uzbeka, Armenaca, Balta i drugih nacionalnosti koji su sačuvali izražene crte samobitnosti. A na kraju, ako taj teoretski Mordvin ne postane »Rus« veš nešto drugo — recimo pripadnik »sovjetskog naroda« — postavlja se pitanje je li do toga došao jer je ipak, na nekoj razini, ostao Mordvin!?

Autori su, doduše, svjesni da je proces sovjetske međuetničke integracije daleko od ujednačenosti (str. 140). Na osnovi njihovih indikacija o udjelu mješovitih brakova, jezične asimilacije i znanja ruskog jezika moglo bi se zaključiti da je razvoj najsporiji među srednjoazijskim i kavkaskim narodima, premda se o tome izričito ne govori. Kaže se, međutim, da je islam duboko ušao u običajni život južnih i istočnih krajeva (str. 150), što bi impliciralo zadržavanje jačih (tradicionalno-etničkih) specifičnosti. S druge strane, kao »ozbiljan problem« (!?) izdvojena je demografska situacija, odnosno trostruko brži porast Kazaha, Azerbajdžanaca i srednjo-azijskih naroda nego ostalih nacionalnosti (str. 152). Takav trend

očito mijenja neke osnovne parametre u okviru pretpostavljene međuetničke integracije.

Ipak, autori ne odustaju od teze o stvaranju »sovjetskog naroda«. Navodno općesovjetska kultura preuzima najprogresivnije (sic!) elemente svih nacionalnih kultura SSSR-a, »spajajući u sebi bogatstvo nacionalnih oblika i boja«, pa zato zapadni »sovjetolozi« griješe kad pokušavaju govoriti o nekoj »rusifikaciji« (str. 155). Međutim autori ističu da sovjetski narod nije ni neka nova nacija, a slično tome: »Utvrditi da je u nas (tj. u SSSR-u) došlo do stapanja nacija, bila bi gruba pogreška« (str. 157). Nije tako loša njihova postavka da se radi o »metaetničkoj« formaciji (str. 157), no čini se da autori ipak taktiziraju između svijesti o realnoj situaciji i potrebe da se održi ideološka pozicija o konačnom (unatoč upozorenju o pogrešci) stapanju nacija u komunizmu, makar to bilo samo u okviru jedne (socijalističke) države. Valjda u tom smislu treba shvatiti zaključne tvrdnje da je razvoj sovjetskog naroda objektivni zakonomjeran proces i važniji faktor na dugom i složenom putu »k punom jedinstvu nacija u daljoj historijskoj perspektivi« (v. str. 157).

Na kraju poglavlja o etničkim procesima u Sovjetskom Savezu autori se pozivaju na perestrojku i na značaj socioekonomskog razvoja zemlje, citirajući pri tome materijal s plenuma CK KPSS od siječnja prošle godine, koji u kontekstu demokracije i samoupravljanja, govori o porastu nacionalne samosvijesti, produblivanju procesa internacionalizacije, te o potrebi rješavanja nastalih pitanja — »u interesu rascjepa svake nacije i narodnosti, u interesu njihova daljnjeg zbližavanja, u interesu čitavog društva« (str. 157—158). Ali to će svakako zahtijevati otvorenost prema temi, dakle »glasnost«, a prije svega preispitivanje mogućnosti decentralizacije i veće samouprave saveznih republika i drugih nacionalnih država unutar SSSR-a.³

Već u poglavlju o etničkim procesima u »inozemnoj« Evropi osjećamo mnogo manje taktiziranja nego u raspravi o SSSR-u, premda ovaj dio teksta ne pruža dovoljno novih spoznaja, a kao shematski pregled ponegdje pati od površnosti i statistiziranja. Ipak,

možda nam se to tek čini, jer se radi o području koje najbolje poznajemo.

Historijska problematika etnogeneze Evrope — od širenja indoevropskog jezika do razdoblja srednjovjekovnih seoba i vikinških pohoda — data je letimično, što možemo i shvatiti, jer se autori žele usredotočiti na suvremene procese (str. 164—166). Stoga se brzo prelazi na problematiku formiranja nacija. S pravom se tvrdi da je taj proces najprije zahvatio zapadnoevropske zemlje (daje se Marxov komentar o stapanju sjevernih Francuza i Provansalaca u francusku naciju nakon tristogodišnjeg rata — str. 167), da je u Srednjoj Evropi napredovao manje ili više »normalno« samo među Austrijancima i Mađarima, te da su politički i etnoreligiozni faktori otežali situaciju drugih naroda Austrougarske monarhije i naroda Osmanlijskog carstva (str. 167). S obzirom na potonji sklop faktora, autori opet navode primjer vjerskih razlika između pravoslavnih Srba i Crnogoraca, katoličkih Hrvata i muslimanskih »Bosanaca« (str. 167, usp. str. 169).

Osnovna razgraničenja u okviru »inozemne« Evrope autori povlače između kapitalističke sjeverne, zapadne i jugozapadne Evrope i područja srednje, istočne i jugoistočne Evrope, gdje je nakon drugoga svjetskog rata došlo do osnivanja socijalističkih vlada (str. 171). Međutim, u pristupu jednome i drugom prostoru autori uzimaju u obzir i prijašnju pozadinu etničkih procesa.

³ Autori su izbjegli mnoge osjetljive teme. S obzirom na vrijeme izlaženja njihove knjige možemo shvatiti zašto nisu stigli prokomentirati najnoviji razvoj u Kazahstanu, Azerbajdžanu i Armeniji, o čemu je pisala i svjetska i jugoslavenska štampa (v. opširne članke Janeza Staniča u *Startu*, 24. 01. 87, 02. 04. 88; zatim priloge u *NIN-u*, 03. 04. 1988. i *Danasu* 08. 03. 88). Ipak, nije se smjela zaobići višestrana kritička rasprava o zbivanjima u vrijeme Staljina, kad je došlo do ukidanja i prisilnog raseljavanja stanovništva nekih nacionalnih država (ASSR Povolških Nijemaca, Kalmuka, Cečen-Inguša, Karadino-Balkara, krimskih Tatar i AO Karačajis), do promjene statusa Karelo-Finske SSR, itd. S druge strane, iz diskusije o »sovjetskom narodu« posve je izostavljena analiza ekonomske baze nacionalnih država unutar SSSR-a. Pri tome mislimo na ključni problem (de)centralizacije kao postavka za ravnopravni razvoj (usp. gore navedene članke Staniča i njegovu knjigu *Rasputja komunizma*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980, str. 148—154

Primjeri s prvog područja uključuju etnonacionalnu konsolidaciju Talijana (navodi se razlika između talijanskog Sjevera i Juga, nabrajaju se manjine: Sardi, Furlani kao dio Retroromana. Albanci i Hrvati — ali začudo nema komentara o Južnotirolcima i Slovencima! v. str. 173), nešto opširnije govori se o etničkim i manjinskim situacijama u Britaniji, Švicarskoj, Španjolskoj i Francuskoj. U britanskom kontekstu najvažnije su primjedbe o malom značaju (gaelskog) jezičnog pitanja u irskoj borbi za nezavisnost (str. 174), o povezanosti velškog nacionalnog pokreta s krizom u britanskoj industriji ugljena, te o utjecaju otkrića nafte u Sjevernom moru na škotski nacionalni pokret (str. 180). Što se tiče Švicarske, autori tvrde, za razliku od drugih interpretacija koje smo imali priliku pročitati, da etnointegracijski procesi još ne dopuštaju da se govori o nekoj švicarskoj naciji (str. 175). Razvoj autonomnosti za Baske, Katalonce i Galicijance glavna je tema u odnosu na Španjolsku. S tim u vezi prenijete su stavke iz novog španjolskog ustava iz 1978. godine, prema kojima je kastilijanski ostao službeni jezik svih Španjolaca, a drugi su jezici dobili službeni status u autonomnim pokrajinama u skladu s njihovim statutima. Nakon svibnja 1983. stvoreno je ukupno sedamnaest takvih pokrajina u Španjolskoj (str. 179).

Kao jedno od obilježja Zapadne Evrope u cjelini autori ističu brzu i primjetnu internacionalizaciju, zbog čega je došlo do gubitka ranijeg etničkog kolorita u materijalnoj kulturi. Tvornički standardi, primjerice, davno su nivelirali stilove u odijevanju (iako se Englezi još i danas razlikuju po »strogoći« stila od Francuza i Talijana) (str. 183). Nova arhitektura također je prilično uniformirana, mada je zadržala neke svoje ambleme zbog turizma. Specifičnosti se ipak najduže zadržavaju u prehrani (str. 184). Prema autorima teže je odrediti utjecaj etnokulturnih procesa na duhovnu sferu: dok se svaki etnos na prvi pogled razvija vlastitim putem, a masovni mediji temelje se na nacionalnim jezicima, širi se i pojam »evropske kulture«, neki jezici (najprije francuski i zatim engleski) prelaze etničke granice, a internacionalna obilježja javljaju se u muzici,

plesovima, pop-artu itd. (str. 184). Nažalost, autori nisu prokomentirali *ključno* (čak i definicijsko) pitanje historijske odnosno etnohistorijske (samo) svijesti, pa im je rasprava, u ovom dijelu, spala gotovo na razinu folklorizma! Upravo se to dešava u »američkom« pristupu etnokulturne problematike, ali mnogo manje u radovima evropskih istraživača.

Evropsko područje nije se moglo obraditi bez osvrta na međunarodnu migraciju. U tom okviru autori su naveli predratnu ekonomsku migraciju u Francusku, političku migraciju iz Sovjetskog Saveza u doba građanskog rata (daju podatak o 1,5 milijuna ljudi), emigraciju (uglavnom Židova) iz nacističke Njemačke, te odlazak izbjeglica i ostataka republikanske vojske iz Španjolske nakon Francove pobjede (str. 186). Nadalje, kaže se da je bilo više od milijun i pol izbjeglica i raseljenih osoba odmah nakon drugoga svjetskog rata (str. 187). Drugi nam izvori govore čak o tridesetak milijuna Evropljana, uglavnom Nijemaca, koji su tada napustili svoje zemlje rođenja. No autori očitito tretiraju Nijemce kao poseban slučaj, navodeći migraciju iz NDR u SRNj kao važan faktor u zadržavanju rasta stanovništva NDR (str. 187). Posebno, i nešto opširnije govori se i o migraciji radnika prema kapitalističkim zemljama Evrope 1960-ih i 1970-ih godina (str. 188—191). Nismo, međutim naišli na neke informacije u tom dijelu koje bi bile nove za čitatelje *Migracijskih tema*. Na kraju diskusije o migracijama, autori prilično originalno uvrštavaju turizam među migracijske pojave, s pravom tvrdeći da turizam stvara međuetničke kontakte i time utječe na razvoj etničkih procesa (str. 191).

Prelazeći na dio teksta o srednjoj, istočnoj i jugoistočnoj Evropi, dakle današnjim socijalističkim zemljama, nailazimo na točnu generalizaciju da se veći dio nacija na ovom području formirao iz naroda bez vlastitih nacionalnih država (v. str. 192). Međutim, autori spominju utjecaj tradicije državne nezavisnosti u Poljaka, Mađara, Hrvata i Čeha, razlikujući zatim nacije koje su zadržale »svoju« vladajuću feudalnu klasu (Poljake, Nijemce, Mađare, Hrvate u Hrvatskoj i Slavoniji i Rumunje u dunavskim kneževinama)

od onih u kojima je taj sloj bio istrebljen (Bugari) ili asimilirani u tuđu masu (primjeri iz Slovačke i Bosne) (str. 193). Stvaranje novih nacionalnih država nakon raspada Austrougarskog i Osmanlijskog carstva viđeno je kao progresivno (str. 194), mada bi bilo zgodno da su autori ukratko komentirali i Engelsove preurajene teze o »historijskim narodima«.⁴

U odnosu na nove poslijeratne trendove, tvrdi se da unatoč niza specifičnosti u pojedinim zemljama Istočne Evrope (osobito u Poljskoj i Jugoslaviji), socioklasni proces u cjelini ide u smjeru jače homogenosti stanovništva i strukturalno-tipološkog srodstva društva, što pak utječe na etničku situaciju (str. 197). Autori, međutim, ukazuju na etničke manjine i u zemljama gdje prevladava jedan etnos.⁵

Nas očito najviše zanima komentar o Jugoslaviji, koju autori tretiraju kao poseban primjer. Za njih je Jugoslavija posebna i zbog imigracije radnika prema zemljama Zapadne Evrope. U pristupu etničkoj situaciji, daje se osvrt na popis stanovništva 1981. s primjebom da uđio Srba, Hrvata i Slovenaca u stanovništvu opada, a uđio Albanaca i Muslimana (ovaj put se ne govori o »Bosancima«) raste. To nam je uostalom dobro poznato. No zaključak da se broj Mađara smanjuje zbog asimilacije putem mješovitih brakova (str. 203—204) trebalo je potkrijepiti informacijom o prirodnom priraštaju ove narodnosti. Shvativši tendenciju međuetničke integracije kao opći proces u socijalističkim zemljama Evrope, autori su vidjeli Jugoslaviju kao svojevrsni primjer metaetničke (metaetno-

političke) zajednice, što su povezali s razvojem općejugoslavenske svijesti, pa i s popisnim podacima o porastu broja onih koji su se deklarirali kao »Jugoslaveni« (str. 204).

Čini nam se zanimljivim da su autori posebno izdvojili problem razvitka hrvatske nacije. Prema njima razvoj je napredovao različitom brzinom u pojedinim krajevima zbog ulaska dijelova hrvatskog etničkog prostora u mletačku ili osmanlijsku državu. No: »Konsolidacijski procesi nastavljaju se do današnjeg vremena u hrvatskoj naciji, u okviru koje se postupno stapaju mnogobrojne subetničke i etnografske grupe — Bezjaci, Međimurci, Zagorci, Prigorci, Bunjevci, Šokci i dr. Pri tome, kao što ističe sovjetski istraživač (tj. M. Ju. Martinova), proces spajanja hrvatskog naroda ne označuje udaljšavanje od kulturne raznolikosti« (str. 203). Iako nismo uvjereni da je izbor subetničkih grupa najbolji (u današnje vrijeme vjerojatno bi trebalo govoriti o dalmatinskim ili hercegovačkim Hrvatima), opća konstatacija ipak izgleda prilično točna.⁶

Pređimo sad na »egzotična« poglavlja iz drugog dijela knjige. Kao što smo prije rekli, smatramo da kvaliteta, naime korisnost knjige, raste kako se autori udaljšavaju s »domaćeg«, pa i s evropskog terena.

Etničke procese u »inozemnoj« Aziji uvjetovala je duga povijest civilizacije (od nastanka prvih država u Mezopotamiji, dolina Inda, Kini i uz velike rijeke Indokine), daleka nomadska kretanja (Indoiranaca u starom vijeku, Huna, Mongola, Turaka u novom), složena religijska situacija (svjetske religije kao islam, budizam i kršćanstvo, i regionalne kao hinduizam, konfucizam, šintoizam), zatim raznolikost socioekonomskih obrazaca (pored razvoja kapitalističkih odnosa zadržavanje ranijih nomadskih, polu-nomadskih, a mjestimice i lovačkih načina života), utjecaj evropskog kolonizma od kraja 15. do prve polovine 20. stoljeća, pa i novije migracije (Kineza, Indijaca i Ko-

⁴ Vidi: Friedrich Engels, »Demokratski panslavizam«, u: Marx—Engels. Članci iz »North Rajnskth novina«. Beograd: Rad, 1982 str. 122—143.

⁵ Govori se da u Poljskoj ima oko 350.000 Ukrajinaca, 165.000 Bjelorusa i manje grupe Litvanaca, Slovaka, Roma, Rusa i Nijemaca, u NDR 100.000 Lužičana (tj. Lužičkih Srba), u Albaniji 55.000 Grka, 15.000 Vlaha, 10.000 Makedonaca i po 5.000 Crnogoraca i Roma. Po jednoj procjeni u Mađarskoj bi moglo biti i pol milijuna nemadara, a u Rumunjskoj ima najmanje 1.750.000 Mađara, 360.000 Nijemaca, 230.000 Roma i grupe Ukrajinaca i Rusa (str. 198—199). Iako Bugarska ne vodi podatke o manjinama, autori su spomenuli značajno »tursko-govorno« stanovništvo (prema njima bugarskog porijekla) zatim veće grupe Armenaca, Rusa, Grka, Tatara i Zidova, i manje grupe Rumunja, Karakačana i Gagauza (str. 199). O Makedoncima se ipak ne govori.

⁶ Autori su očito istaknuli hrvatski primjer jer su raspolagali nedavnim doktorskim radom Martinove: Субэтнические группы хорватов в XIX в., Москва 1983. Trenutno je u tisku rad: М. Ю. Мартынова, Проблемы этнической истории хорватов XVII—XIX в.

rejaca prema jugoistočnoj Aziji, Indijaca u Južnu Ameriku i Istočnu Afriku; razna povratnička i politička kretanja: transfer stanovništva između Turske i balkanskih zemalja, između Indije i Pakistana, dolazak Židova u Palestinu i bijeg Arapa iz nje; naposljetku i vladini programi za preseljenja ljudi iz gusto naseljenih dijelova Indonezije i Kine) v. str. 210—212, 221, 222).

Autori su naglasili zakašnjeli razvoj kapitalizma u Aziji. Do sredine 19. stoljeća još nigdje nisu postojali razvijeni kapitalistički odnosi, mada se kapitalistički modus pojavljivao u slabom i neravnomjernom obliku u okviru feudalnih društava. Manufaktura s upotrebom najamne radne snage postojala je tada u Turskoj, Iranu, Indiji, Kini, Japanu, Indoneziji i na Filipinima. No u Osmanlijskom carstvu, primjerice, buržoaziju su uvelike činile specijalizirane manjine: Armenci, Grci i Židovi. S druge strane, u to je vrijeme počeo razvitak velikih lučko-trgovačkih gradova: Bombaj, Madras i Kalcuta u Indiji, Singapur, Kanton i Šangaj u Kini. (str. 211)

Dakako, etnička struktura Azije bila je u osnovi formirana prije mnogo stoljeća. Prema autorima, najstariji oblik etničkog ujedinjavanja, prvotne metaetničke tvorevine, nekada su bile velike jezične porodice. No u njima se postupno gubio osjećaj kulturno-jezičnog jedinstva, osim u pojedinim granama (daje se dobar primjer tur(kij)ske grane altajske porodice), pa one danas predstavljaju samo lingvističke kategorije (str. 227). Kineska samosvijest, primjerice, razvila se na etnopolitičkoj osnovi. U drevnokineska carstva ušli su ljudi koji su govorili ne samo starokineska narječja, nego i druge govore: indonezijski u Jue, tajski u Ču, tibetski u Cinj, tunguški u Jan (str. 233). U daljnjem toku svi drevni Kinezi počeli su osjećati međusobno srodstvo vodeći svoje zajedničko porijeklo od ljudi *Sja* i suprotstavljajući sebe »barbarima četiriju strana svijeta« (str. 234).

Zanimljiva je autorova interpretacija da su Romi (Cigani) nastali kao kulturno-gospodarska metaetnička zajednica u drugoj polovini prvog tisućljeća n. e. iz plemenskih grupa Indoarijaca, pripadnika najnižih kasti specijalizira-

nih za lutajuće glazbenike, plesače, stručnjake za dresiranje životinja, za gatanje i neke obrte (kovanje, pletenje košara, lončarstvo) (st. 230—231)

U pregledu suvremenih etničkih procesa autori prihvaćaju dosta tipičnu historijsko-etničku podjelu Azije u pet krupnih regija: Jugoistočnu ili Prednju, Centralnu, Južnu, Jugoistočnu i Istočnu Aziju (str. 223). Primjeri s prvog područja uključuju Tursku (gdje se tursko-govorne odnosno islamske manjine — Juruci i Turkmeni pa Čerkezi, Lazi i Adžarci — stapaju u tursku naciju, dok 5.200.000 Kurda, službeno nepriznati kao nacionalnost, čine većinu u jedanaest vilajeta — str. 236, Iran (45,9% stanovništva čine Perzijanci a 16,8% Azerbajdžanci — str. 236—237), Afganistan (dva žarišta etničke konsolidacije, afganski s jezikom paštu i tadžički s jezikom dari, uz treću belučku jezgru — str. 237), Izrael (podjela Židova na domorodne Sabre, Aškenaze i Sefarde — str. 238) i arapski svijet (dvije tendencije: općearapska svijest zbog dugog lingvističkog, vjerskog i kulturnog jedinstva, no i konsolidacija arapskih naroda u granicama pojedinih država u zasebne nacije, uz primjetljiv antagonizam između nomadskih beduina i seljaka, *fellaha* — str. 239—240).

Indija je očito osnovni primjer za Južnu Aziju. Autori kažu da su govornici jezika hindi i urdu (Hindustanci ili Hirdustanci) ponekad smatrani najvećim narodom tog područja, no da oni ipak ne čine jednu cjelinu, već se radi o pojavi »neprekinute lingvističke i etničke teritorijalne prijelaznosti« (str. 241). Drugim riječima, radi se o etnolingvističkom kontinuumu! Ali u Indiji, kao i u Jugoistočnoj Aziji ima i naroda srednje veličine, te mnoštvo malih skupina, »registriranih plemena« prema indonezijskoj terminologiji. Autori tvrde da je etnička konsolidacija dosegla visok stupanj među prvima, primjerice među Javancima, Sundima, Minang-Kabajcima i drugima u Indoneziji, no da najmanji narodi prelaze na jezike svojih susjeda, pretvarajući se tako u etnografske grupe (str. 244—245).

Zbog visokog stupnja kapitalističkog razvitka Japan je izdvojen kao primjer (istočnoazijske) zemlje u kojoj je proces nacionalne konsolidacije praktički

završen. Ostalo je, međutim, oko 20.000 Ainu, koji se brzo asimiliraju, zatim 670.000 korejskih migranata i oko dva milijuna »burakumina« — potomaka srednjovjekovnih »eta«, odvojenih od japanskog društva endogamijom, te izloženi prikritoj ali jakoj diskriminaciji (str. 247).

Na kraju poglavlja autori su razlikovali četiri različite etničke i etnopolitičke situacije u današnjim zemljama Azije: 1. zemlje u kojima 80—90 posto stanovništva pripada jednom etnosu (Kampuča, dvije Koreje, Japan, Mongolija, Bangladeš i donekle Vijetnam i Singapur), 2. zemlje gdje pored dominantnog etnosa imaju i drugih (Iran, Afganistan, Kina — Turska je između prve i druge kategorije), 3. zemlje sa nekoliko velikih i malih naroda (Indija, Pakistan i Burma) i 4. zemlje gdje se nacija formira na cijelom državnom teritoriju (Indonezija, Filipini) (str. 250—252).

U poglavlju o etničkoj problematici na afričkom kontinentu, autori su prvo ukazali na veliku heterogenost pojave, navodeći podatke iz američke i engleske literature da u Africi ima između tisuću i tri tisuće različitih etnosa i jezika (str. 253). Jezičnu građu inače smatraju vrlo važnu za utvrđivanje veza između pojedinih afričkih etnosa i stupanj njihove međusobne srodnosti (str. 256). A to je zacijelo razlog zašto su tablici o jezičnoj strukturi dali u osnovi pogrešni naziv »etnički sastav stanovništva Afrike« (v. str. 261). Nema sumnje, međutim, da su etnolingvističke kategorije u Africi sigurnije polazište za analizu etniciteta nego, primjerice, u slučaju Azije.

Specifično je za Afriku da su arhaični tipovi gospodarenja, od prisvojnih (parazitskih — EH) do proizvodnih ekonomija, te prvobitne socijalne strukture ostale do danas na velikom dijelu kontinenta (str. 253). S druge strane, znamo da je u starom vijeku jedna od prvih civilizacija niknula u dolini Nila. Autori su spomenuli i stvaranje rasklasnih država u prvom i drugom tisućljeću n. e. u plodnim dolinama Senegala i Nigera, na obali jezera Čad i Međujezera, na visoravni Katanga, u međurečju Zambizija i Limpopo (v. str. 254). Zatim, u 17. i 18. stoljeću, trgovina robovima opustošila je velika područja i promijenila etničku geogra-

fiju (str. 254). A podjela kontinenta koju su svojevremeno izveli evropski kolonizatori ostala je do danas izrazit problem, jer su nove afričke države nastale u umjetno iskrojenim granicama koje su rascjepile velike narode Kongo, Hausa, Malinke, Somalijce, Eve i druge (str. 255).

Kao primjer grupe na razmjerno najnižem stupnju etnosocijalnog razvitka autori su izdvojili Bušmene, lovce i sabirače Kalaharija. Ime su im dali Afrikaaneri, a Bantu crnci zvali su ih *savra* ili *ova kurua*, što bi također imalo značiti »ljudi grmlje« (str. 268). Autori su prenijeli mišljenje E. Westphala o nejasnim vezama među pojedinim bušmanskim jezicima, te zaključak L. Marshalla da osnovnu socijalnu jedinku u bušmenskoj skupini Kung čini »lokalna grupa«, bilateralna teritorijalna zajednica nekoliko porodica (str. 269).⁷ No Kung se navodno mješaju sa susjednim etničkim zajednicama (bliskim po jeziku) i s poljoprivrednim i stočarskim Bantu narodima, premda ih bijeli farmeri potiskuju u Namibiju. Stoga autori smatraju vjerojatnim da će se bušmenska plemena, postupno konsolidirati u veći etnos. Dole će i dalje činiti »metaetničku zajednicu« (str. 271).

Idući stupanj etnosocijalnog razvitka bili bi stočarski Hotentoti, kojih ukupno ima oko 120.000, a podijeljeni su u četiri grupe (v. str. 271), pa zatim skupine poput nilotskih Auaka, zapravo porodice plemena u kojih još nema razvijenih oblika društvene vlasti, tj. socijalno-potestarne organizacije (str. 275—276). Kao drugu krajnost autori spominju najveći etnos u Africi. Egipćane, čiju etničku historiju povezuju s razvojem drevno-egipatske centralizirane države i kasnijim mješanjem indigenog egipatskoga stanovništva s Arapima i Berberima, Nubijcima, Turcima i drugim grupama (str. 281).

Plemenska problematika ostaje ključna za supsaharsku Afriku. S tim u vezi, autori su ukazali na negativni odnos suvremene afričke inteligencije prema samoj riječi »pleme« (str. 267).

⁷ Nismo, međutim, uvjereni da je izraz »lokalna grupa« (локальная группа) najbolji prijevod za Marshallov pojam *band*. Mogli bismo prevesti taj pojam na hrvatski kao »družina«, a ista riječ, djelomično s istim značenjem, postoji i u ruskom.

Ipak, proces rastavljanja plemenskih struktura i međuetničke integracije teče krajnje složeno i protuslovno, a u nizu slučajeva svijest o pripadnosti vlastitoj etničkoj grupi potiče separatističke težnje. Osim toga, sačuvao se velik broj običaja i moralnih normi, etničkih predrasuda pa i institucije tradicionalnih vođa, plemenski savezi, kaste, tajna društva, privrženost magiji, vjera u čarobnjaštvo itd. (str. 283). Kaže se da su neokolonisti i unutrašnja reakcija znali koristiti etnički pluralizam kako bi zatamili razvoj klasne svijesti, usmjerujući je prema međuetničkoj mržnji, što potkopava političku stabilnost progresivnih zemalja (str. 283). A nešto dalje u tekstu autori ukazuju na jednu važnu transformaciju u kontekstu afričkih nacionalnih pokreta. Naime: »Iz općeafričke ideje koja je pokrenula mase u borbi protiv kolonijalnih režima pod parolom stjecanja nacionalne nezavisnosti, nacionalizam se sve više pretvara u političku ideologiju reakcionarnih režima.« (str. 299).

Pošto su prikazali etničku strukturu i međuetničke odnose u nekoliko supsaharskih zemalja (str. 286—298), iz čega bismo mogli zaključiti da su naj-složenije situacije u Nigeriji (200 etnosa), Zairu (254 etnosa) i Etiopiji (separatistički pokret u Eritreji), autori pokušavaju uopćiti regionalne crte u okviru velikih kulturno-historijskih područja na kontinentu.

Kretanja u Sjevernoj Africi, prije svega stvaranje zasebnih arapskih nacija u granicama pojedinih država, očito su slične procesima u arapskoj jugozapadnoj Aziji. Ostale su, međutim, veće ili manje skupine Berbera i nomada u kojih se sačuvala rodovsko-plemenska struktura. Šljoh, Tamazight, Rifi i druge berberske grupe još čine 24,6% marokanskoga stanovništva, Kabili, Šavija i Berberi oaza 16,9% alžirskoga, a skupine Tuarega naseljavaju središnju Saharu (str. 301). Autori spominju i Mauretaniju, koje osnovno stanovništvo čine Mauri, potomci Berbera koji su se u 13. i 14. stoljeću pomiješali s arapskim plemenima Hassan i s crnačkim grupama iz doline Senegala (str. 302). No dvojezičnost je već jako rasprostranjena među Berberima, a autori tvrde da se i kulturne razlike postupno gube. U Alžiru i Ma-

roku navodno već postoji alžirska odnosno marokanska nacija. Što se tiče Sjeverne Afrike u cjelini, autori smatraju da, osim historijskih faktora, suvremeni socio-ekonomski razvitak i uvjeti u raznim društvenim sistemima određuju etnokulturnu različitost. Naime, dok se monarhalno-feudalni poredak zadržao u Maroku, a u Tunisu i Egiptu razvijaju se kapitalistički i buržujsko-demokratski odnosi, Alžir slijedi socijalistički put (str. 301). No, izbjegnuto je komentar o sistemu u Libiji!

Kao drugu kulturno-historijsku oblast smatra se Sjeverno-istočna Afrika. Kaže se da u Etiopiji napreduje konsolidacija nacije oko jezgre koju čine Amharci i njima kulturno srodni Oromo. U Somaliji, gdje se zadržava drevna tradicija nomadizma sa jako izraženim »hijerarhijskim patrijarhalno-feudalnim rodovsko-plemenskim strukturama« (duge li fraze!), proces još nije završen (str. 304). Kompleksna situacija navodno obilježava Zapadnu i dijelove Centralne Afrike — treću oblast. Autori govore o mnogostoljetnom susjedstvu crnačkih i evropeidnih populacija na ovom području, gdje su se formirale i srednjovjekovne države (Gana, Mali, Songaj), a gdje su miješanja i preseljavanja plemena, međuovisnost raznih etnosa u gospodarskom životu i kulturni kontakti uvjetovali složene crte tradicionalnih kultura koje su naslijedile današnje države (str. 304—305). Mislimo da bi bilo dobro da su autori ponovno spomenuli ulogu trgovine robovima u etničkoj geografiji. Znamo, osim toga, da su zemlje Zapadne Afrike vrlo rano postale mete Arapa i evropskih kolonista.

U opisu četvrtog područja, Centralne i Istočne Afrike, autori pojednostavljaju (historijsku) shemu, navodeći kao glavnu današnju karakteristiku razliku između situacije u kapitalističkim zemljama (primjerice u Zairu i Keniji) i u zemljama socijalističke orijentacije (Angoli, Kongu, Tanzaniji i drugima). U prvima klasna diferencijacija otežavala bi etnokulturnu integraciju, dok bi se u drugima kulture imale zbližavati (str. 305). Zatim, kao peto historijsko-kulturno područje izdvojena je Južnoafrička republika (apartheid, imigracija, stvaranje bantustana), a kao šesto područje — otoci u Atlantskom i

Indijskom oceanu (str. 306—308). Žalimo da se u potonjem kontekstu gotovo uopće nije govorilo o Madagaskaru.

Sažimajući opću sliku etničkih procesa u Africi, autori zaključuju da svuda prevladavaju procesi asimilacije, konsolidacije i integracije (str. 308). Sjedinjavanje je pošlo najdalje u arapskim zemljama, no i na supsaharskom području primjećuje se konsolidacija na osnovi lokalnih etničkih, jezičnih i kulturnih zajednica (primjerice, Grusi, Lobi i Bobo u Burkiní-Fasao, Baule na Obali Slonovače, Fang u Kamerunu), zatim unutar već formiranih »narodnosti« (Joruba, Ibo, Hausa i druge) i u granicama pojedinih država (str. 309—310). U Gvineji, Maliju i Kongu postojanje općeg jezika pospješuje taj proces. U Nigerijskoj federaciji, koja je (nakon građanskog rata — EH) prihvatila parolu »Jedna Nigerija«, mnoštvo malih etnosa na sjeveru zemlje slijeva se u naciju Hausa (str. 310—311). Doduše, kao opću konstataciju, autori prenose mišljenje nekih afričkih političara, da se etnički problemi u Africi ne mogu riješiti u kapitalizmu, nego samo poslije širokoga demokratskoga i socijalističkoga preokreta (str. 312).

Možda je poglavlje posvećeno američkim kontinentima, po dubini uvida i odmjerenošću pristupa, najbolja regionalna analiza u trećem dijelu knjige. Naime, osobito u odnosu na Sjevernu Ameriku, autori izbjegavaju zaključak da je etnicitet ostatak prošlosti koji postupno odumire.

Rasprava o Sjevernoj Americi počinje s pregledom nastanka evropskih kolonija. Kaže se da su posjedi Nizozemske i Švedske (Delaware — EH) brzo pali u ruke Engleza, koji su zatim oteli Francuzima Akadiju (danas Novu Škotsku) te nakon sedmogodišnjeg rata i Novu Francusku u porječju Saint Lawrencea. Nakon stjecanja nezavisnosti SAD, nekoliko tisuća tzv. lojalista povukli su se prema sjeveru i udarili temelj budućem anglokanadskom narodu (str. 319). Autori nadalje raspravljaju o imigraciji i u Sjevernoj Americi, prvo navodeći poznatu shemu da se ona, nakon prvotne faze bez ograničenja (do 1870. u SAD), razvijala uz rasistički (antiazijski) motivirane restrikcije koje su tek u novije vrijeme (1965. u SAD) prerasle u sistem davanja prednosti rodbini domaće popu-

lacije, odnosno ekonomski poželjnim kategorijama migranata (str. 320).

U pogledu etničke strukture Sjeverne Amerike, autori ističu da nije lako povući jasnu liniju između dviju osnovnih nacija (američke i anglokanadske i niza prijelaznih etničkih grupa. Naime, budući da su mnogi marginalni elementi imali udjela u naseljavanju kontinenta, teško je odrediti koje se od njih još uvijek nalaze na stadiju asimilacije (u prijelazu) i koje su već uključene u proces konsolidacije (kao dio nacije) (str. 322). Čini nam se da je taj problem najvidljiviji u primjerima etnokonzervativnih Duhobora, Menonita, Huterita i Amiša. Osim toga, autori su spomenuli i fenomen vraćanja etničke svijesti, čak i u onim (bivšim imigrantskim) grupama koje su gotovo potpuno asimilirane u američku naciju (str. 327). Dakako, i rasno specifične populacije važne su u ovom pogledu, jer u njima vidimo koliko je sama Sjeverna Amerika bila prostor marginaliziranja. S obzirom na SAD, sovjetski istraživači ustvrđuju da se etnorasne grupe u novije vrijeme bore za ostvarivanje svojih formalno priznatih prava, da kulturno zbližavanje bez sumnje napreduje, ali da u tom procesu ima »proturječja« — u isto vrijeme u prihvaćanje općeameričke kulture svaka je grupa sklona tražiti vlastite »korigene« i naglasiti svoju latinoameričku, afrikanu, azijsku i drugu osobitost (str. 336—337).

Kao distinktnne skupine sjevernoameričkog stanovništva autori su vidjeli evropske imigrante u cjelini, zatim Frankokanadane, Amerikance meksičkoga porijekla, Afroamerikance, Portorikance, grupe azijskog porijekla i autohtonu populaciju Indijanaca i Eskima. Zato su njima posvetili posebnu pažnju (str. 337—354).

Smatramo da im je izlaganje o Frankokanadanima najpotpunije. Osobito je važna ideja da se Frankokanadani tipološki razlikuju od druge dvije (osnovne) sjevernoameričke nacije. Autori točno kažu da su oni većinom potomci desetak tisuća ljudi koji su stigli u Novu Francusku u 17. i 18. stoljeću sa sjevera i sjeverozapada zem-

lje porijekla, i da su zadržali koheziju zbog tjesnih unutrašnjih veza i zajedničke religije. Dakle iako su Britanci uspjeli raseliti bivšu francusku koloniju Akadiju, kad su 1763. zauzeli i Novu Francusku naišli su na već formiranu zajednicu »Canadiens« s kojom su morali računati. Englesko stanovništvo u Kanadi tek je ojačalo nakon američke revolucije, kad je priljev od oko 40.000 »lojalista« prema gornjem toku rijeke Saint Lawrence udario temelje Gornjoj Kanadi (budućoj provinciji Ontario). To je s jedne strane spriječilo širenje prema zapadu iz francusko-govorne Donje Kanade (budući Qubéc), a ujedno pružalo oslonac politici »rasfrancuziranja« (str. 339-340). Zatim se Frankokanadane pokušalo »utopiti« u lavinu britanske imigracije (str. 430). Ipak, prilikom stvaranja zajedničke kanadske države (1867) francuski je bio priznat kao drugi jezik, mada se nije priznao dvonacionalni karakter zemlje (str. 340).

Znamo da ni danas službena politika Kanade ne priznaje postojanje dvije nacije. Mislimo, međutim, da su autori u pravu kada govore o Frankokanadancima kao o naciji. Radi se o populaciji s izraženim crtama samobitnosti koja se razvila iz vlastitih osnova, bez veće imigracije, zahvaljujući i visokom natalitetu. Autori su spomenuli da im je visok natalitet omogućio održavati korak s Anglokanadancima tako da su do 1983. narasli na oko 6.500.000 (v. str. 324, 329). Mogli su navesti i specifični kebečki izraz za to: *la vengeance du berceau!* (»osveta zipke«). Uostalom nije samo britanska imigracija imala da ih »potopi«, nego i doseljavanje drugih grupa koje su se anglizirale, pa i sama odluka o spajanju Gornje i Donje Kanade. Autori su povezali zaoštavanje međuetničkih odnosa s padom nataliteta Frankokanadana tijekom 1960-ih godina (str. 329). Poznato je da je vlada reagirala 1969. sa zakonom o dva službena jezika, te da je u svibnju 1980. 40% Kebečkana glasalo za otcjepljenje (str. 342). No smatramo da je trebalo interpretirati i neke aspekte današnjeg kanadskog multikulturizma kao pokušaj raščlanjivanja osnovnog anglo-francuskog polariteta u zemlji — da ne kažemo (ponovnog) »utapanja« Frankokanadana,

ovaj put u novu »multikulturalnu matricu.

Od angliziranoga osnovnog stanovništva odudara i oko 8,700.000 (v. str. 325) meksičkih Amerikanaca na jugozapadu SAD. U posebnoj diskusiji autori kažu da je najstarija meksička kolonija u današnjem Novom Meksiku nastala na granici 16. i 17. stoljeća, ali da je 1800. brojila svega 60.000 žitelja. Kolonije su također niknule u Kaliforniji i Teksasu, mada tada nije još bilo etničkog jedinstva jer se svaka kolonija razvijala zasebno, a staro indijansko stanovništvo ostalo je izvan njihova dodira (str. 343). Slijedi da je meksičko stanovništvo tih krajeva naraslo tek u drugoj polovini 19. i na početku 20. stoljeća, naime u doba kad je granica između SAD i Meksika postojala »samo na papiru«; prve pogranične kontrole počele su 1924. (str. 244). Autori općenito zaključuju da su mnogi gradovi na jugozapadu SAD postali centri meksičke imigracije (str. 346). Među inim, daju i komentar o prerastranju nekada pogrdnog izraza »Chicano« u prihvatljiv etnonim za Amerikanca meksičkog porijekla (str. 342-343). Doduše, u ovom kontekstu autori su mogli navesti specifičnu parolu — *reconquista*, koja, analogno frankokanadskoj »osveti zipke«, označuje ponovnu meksikanizaciju područja nekada otetih od Meksika.

Osvrti autora na afroameričke, portorikanske i azijske manjine u SAD kraći su i, čini se, manje uspjeli od drugih (v. str. 347-352).⁸ Ipak, važna je primjedba da se Portorikanci, koji su u domovini bili navikli na rasno mišljenje, u SAD diferenciraju u dvije skupine, pošto naiđu na nove predrasude. Tako se najborbeniji među njima pridružuju crnačkom pokretu, dok se drugi distanciraju od crnaca, i kao »ladinos« ili »hispanos« vezuju za bijelu populaciju (str. 350).

U odnosu pak na dvomilijunsko autohtono stanovništvo SAD i Kanade, autori ističu brzi demografski porast u novije vrijeme (str. 329), a u posebnom opisu spominju zadržavanje starih kultura unatoč kristijanizaciji (npr. »ples

⁸ Problematika Afroamerikanaca SAD inače je detaljno obrađena u knjizi: Африкайцы в странах Америки, Москва, 1987 (v. našu recenziju, *Migracijske teme*, 4, 1988, br. 1-2).

duhova«, »pejotizam«), te buđenje samosvjesnosti u okviru pokreta panindijanizma (str. 352—353). S tim u vezi prenosi se zaključak američkih istraživača da razvitak opceindijanske svijesti, zajedno s gradskim obrascem života i prevlašću engleskog jezika, može biti stupanj u asimilaciji Indijanca u američko društvo (str. 354). Kao drugi primjer novog razvoja, autori navode da je otkriće nafte u Aljaski potaklo tamošnje Eskime da se udruže s Aleutima i lokalnim Indijancima, te da zatraže teritorijalna prava (str. 354). Nadalje, kaže se da su 1979. Eskimi kanadskih Sjeverozapadnih teritorija zatražili samoupravu. Na njih je djelovao razvoj na Grenlandu, gdje su 50.000 ljudi, uglavnom eskimo-danski mješanci, stekli samoupravu te iste godine. Prema autorima, grenlandsko stanovništvo danas čini nov narod, *Kalaallit*, koji ima vlastitu radničku klasu i nacionalnu buržoaziju, te živi pretežno u gradovima, odnosno u naseljima gradskog tipa (str. 354).

Pojava novog etniciteta (*neo-ethnicity*) također je obuhvaćena u raspravi (str. 354). Međutim, slijedeći interpretaciju P. Schaga, autori su ukazali da središnja kategorija WASP zapravo ne označuje neku grupu ljudi, već je »simbol« anglosaksonskog porijekla, amerikanizma, »bijelosti«, socijalne vrhуške, a ponekad čak i kapitalizma i buržujskih poroka (str. 355). S druge strane, smatramo dobrim njihovo povezivanje novih etničkih tendencija u SAD i Kanadi (kao i u Zapadnoj Evropi) s razvitkom narodnooslobodilačkih pokreta, dekolonizacijom, i stvaranjem novih država širom svijeta (str. 355). Kao primjer autori su izdvojili Velšane iz New Yorka, prema općoj procjeni posve asimilirane u američki život, koji su u vrijeme razvoja nacionalnog pokreta u Walesu osnovali udruženje »Velšani u dijaspori« (str. 355). Zatim, početkom 1970-ih godina, američki Velšani druge i treće generacije organizirali su tečajevе za učenje velškog jezika (str. 355—356).

Dakako, velški slučaj nije jedini, a autori kažu da je gotovo nemoguće naći na etničku ili etnorasnu grupu na koju ne djeluju iste globalne i regionalne tendencije. Međutim, oni ujedno smatraju da »etnički preporod« nije preokrenuo ili pak zaustavio proces a-

similacije. Za nas je možda zanimljivo da su među indikativnim primjerima izdvojili kalifornijskog Jugoslavena druge generacije, koji sebe i svoju djecu (od majke Velšanke) smatra Slave-nima, premda ne zna hrvatskosrpski, a nikada nije bio u Jugoslaviji (prema opisu stanovitog S. Kondrašova). (str. 356).

Autori počinju svoje izlaganje o Latinskoj Americi, s tvrdnjom da je taj prostor bio dugotrajan laboratorij za etnogenetske procese u kapitalizmu (str. 359). Malo dalje, kažu da su teritorijalne zajednice ponekad postale sposobne da se održe i da stvore nove romansko-govorne etnose poput *cabalcos*-a u sjeverozapadnom Brazilu, ili mestica Centralnog Meksika, Paragvaja, Čilea, Gvatemale, Kolumbije i drugih zemalja (str. 364). Slijedi da su nazivi poput »Meksikanac«, »Gvatemalac« itd. poprimili dvojakو značenje. S jedne strane to su oznake za sve stanovnike dotičnih zemalja, s druge, postali su etnonimi za nove romansko-govorne nacije (str. 367). S obzirom na te nacije, autori dijele zatim cijelo latinoameričko područje na monoetničke zemlje, u kojima osnovni etnos (stvoren uslijed unutrašnjih faktora) čini 84—97% stanovništva (Kolumbija, Venecuela, Paragvaj, zemlje Srednje Amerike), i na zemlje u kojima je evropska imigracija bila važna u zadnjoj trećini 19. i prvoj polovini 20. stoljeća (Argentina, Urugvaj, Brazil). (str. 375).

U historijskom pregledu, autori, kažu da su u španjolskim posjedima isprva postojale odvojene uprave za Španjolce i za Indijance, ali da je pojavom mješovitog indijansko-evropskoga, zatim evropsko-afričkog i afričko-indijanskoga stanovništva, narušen takav sustav s gledišta kolonizatora (str. 364). Poslije je bio uveden »sistem kasta«, u okviru kojeg su se regionalne skupine mestica — spajajući u sebi mnoge raznorodne etničke elemente — pretvarale u nove etnose (str. 364—365). Dakako, u svakoj regiji jezik, vjera, politika metropole i isti pravni položaj, »zacementirale« su te mješovite raso-socijalne grupacije (v. str. 365). Autori zato zaključuju da je posredovanjem kastinskog sistema i njegovog dugogodišnjeg djelovanja u Španjolskoj Americi, država imala jasnu ulogu u formiranju etnosa (v. str. 365). A

među narodima Latinske Amerike države su očito i danas okvir za stvaranje etnosa (nacija).

Gotovo svuda u Latinskoj Americi prevladali su jezici kolonizatora. S tim u vezi autori navode da su prosvijeđeni slojevi lokalnog stanovništva, među kojima su prvo prodrle ideje »nacionalizma«, imali tijesne veze s tim jezicima. U Brazilu, međutim, u ranoj fazi formiranja brazilskog etnosa, tzv. *lingoa geral*, s osnovom iz jednog od narječja indijanskoga jezika guarani, bila je široko rasprostranjena (str. 365). Ipak, najvažnija iznimka jest Paragvaj, gdje se upravo guarani (dakako pod jakim španjolskim utjecajem) afirmirao kao nacionalni jezik. Tu inače poznatu činjenicu, autori tumače kao posljedicu ograničenosti španjolskog kolonizacije, upotrebe guaranija u jezuitskim misijama, i međusobnog obraćanja među Indijancima, kao dominantni jezik u doba diktatora Francija (1813—1840), a naposljetku uslijed pretvaranja tog jezika u nacionalni simbol nakon paragvajskog rata (1868—1870), kad je prevladao osjećaj ugroženosti iz čitavog vanjskog svijeta (str. 379).

Doduše, unatoč upotrebe jezika, Paragvaj se ne smatra indijanskom zemljom. Autori tvrde da sami Paragvajci svrstavaju u Indijance samo one koji još vode tradicionalni način života, a takvih je svega 70.000 od ukupno tri milijuna stanovnika zemlje (str. 379). U posebnoj tablici dat je pregled koncentracije oko 27 milijuna (čistih) Indijanaca u zemljama Latinske Amerike, iz čega se jasno vidi da Meksiko (sa 8,042.000 ili 12,2% stanovništva), Peru (sa 6,025.000 ili 35,6%), Gvatemala (sa 3,739.000 ili 59,7%), Bolivija (sa 3,526.000 ili 68,5%) i Ekvador (sa 2,655.000 ili 33,5%) prednjače kao »indijanske zemlje« (str. 374). U ostalim zemljama udio Indijanaca mnogo je manji, a u Urugvaju (čisto) autohtono stanovništvo posve je iščezlo (str. 373).

I karipsko područje (koje autori povezuju s latinoameričkim) predstavlja krajnji slučaj. Starosjedilaca gotovo uopće nema — osim grupe od 400 ljudi, uglavnom mješanaca, na Dominiki, i pokoja obitelj na Grenadi i Svetoj Luciji (str. 383). Osnovno stanovništvo, dakle, čine potomci robova dopremljenih iz Afrike, Evropljani, i evropsko-afrički mulati. Autori kažu da je među

Evropljanima bilo i Škota, Velšana i Iraca na britanskim posjedima, zatim Baska, Galicijanaca i Katalonaca na španjolskim, te Flamanaca i Frizijaca na nizozemskima. Nekada su postojale švedske i danske kolonije, a u 19. stoljeću na nekim su se otocima nalazile naseobine Nijemaca i Portugalaca (str. 383).

Govoreći o karipskom području, autori raspravljaju i o nekim aspektima bivšega crnačkog ropstva, očito osnovnog faktora u etničke formacije ove regije, te o poteškoćama novih otočnih država, u kojima je rasna diskriminacija nestala, ali ne i problemi nezaposlenosti i niskog životnog standarda stanovništva. Iz općeg konteksta izdvojen je »kubanski eksperiment«, navodno od »gigantskog značenja« ne samo za karipsku regiju, nego i za svu Latinsku Ameriku (str. 388). To je po svoj prilici točno, međutim, impliciranje da su Kubanci ukinuli rasnu diskriminaciju, i riješili svoje »crnačko pitanje«, samim time što su izveli socijalističku revoluciju i što je Castro lansirao parolu »prekinuti s rasizmom« (v. str. 388, 389) nije u skladu s tvrdnjom iz prvog dijela knjige o dubokoj ukorijenjenosti rasnih predrasuda (usp. str. 96).

Posljednje i najkraće poglavlje u drugom dijelu knjige, Pučkovljevi opis etničkih procesa u Australiji i Oceaniji, vjerojatno je najcjelovitija regionalna analiza u radu. Osobito nam se svidio detaljan prikaz prvoga naseljavanja tihooceanskog prostora, i sistematizacija suvremenih etničkih situacija koja je obuhvatila čak i vrlo male otoke.

Pučkov počinje svoju analizu s tvrdnjom da je Australija bila naseljena u nekoliko valova iz jugoistočne Azije prije 40—45.000 godina. Usput spomenut je i jedan još uvijek problematičan nalaz koji sugerira da je čovjek živio u Australiji čak prije 100.000 godina! Zatim se govori o dolasku ljudi na Tasmaniju prije 22.000 godina i naseljavanju Nove Gvineje najmanje prije 30.000, ali možda i prije 60.000 godina (str. 394). Nadalje, Pučkov obrađuje prehistorijske seobe Papuanaca od Nove Gvineje i arhipelaga Bismarcka sve do Nove Hebride i Nove Kaledonije, te složenu problematiku etnogeneze Melaneža i Polinežana. Po-

tonju povezuje s migracijom populacija, pretežno tzv. južnomongoloidnog tipa, koje su u trećem tisućljeću prije n. e. donijele austronezijske jezike iz jugoistočne Azije. Na području Melanezije došlo je do stapanja s Papuanima, koji su od novih migranata primili jezik. Ipak, jedna skupina na središnjim Novim Hebridima izbjegla je miješanje, i od nje navodno potječu Polinežani. Oko 1300. prije n. e. ta je grupa zaposjela Tongu, a trisetne godina poslije Samoe, gdje je prema Pučkovu došlo do formiranja polinezijske etničke zajednice.⁹ (str. 394—396).

Pregled kasnije evropske kolonizacije i azijskih migracija prema tihooceanskom prostoru nije tako detaljno razložen kao u opisu prvog naseljavanja tog područja. Ali Pučkov ipak daje opću shemu, počevši od dolaska Španjolaca na novohebridski otok Espiritu Santu u ranom 17. stoljeću i osnivanja Port George godine 1788, prve britanske kaznene kolonije u Australiji. U istom kontekstu autor prenosi statistike o rastu bijeloga australskog stanovništva, komentirajući kako je rast bio spor sve do razvoja stočarstva u drugoj polovini 19. stoljeća. Novi Zeland pak, razlikuje se od Australije i po tome što nije bilo kažnjeničkih kolonija, već prvi bijeli doseljenici bijahu odbjegli robijaši iz Australije i dezerteri s evropskih (uglavnom britanskih) brodova, koji su u velikom broju uzimali Maorke za žene. Pučkov zatim spominje da su grupe Evropljana (i Amerikanaca), s kraja 18. stoljeća naseljavale i druge polinezijske otoke (npr. Gilbert i Fidi), te da su neke takve kolonije, primjerice na Havajima, Novoj Kaledoniji i Tahitiju, brojile po desetak tisuća ljudi u drugoj polovini 19. stoljeća. Tada je isto počela i migracija iz Azije: Indijaca na Fidi, Japanaca i Filipinaca na Havaje, Kineza na Havaje, Tahiti i druge otoke (str. 396—398).

Nastala je dakle šarena situacija s brojnim autohtonim, doseljenim i ne-

kim mješovitim evropsko-oceanskim te azijsko-oceanskim populacijama. S obzirom na prvu kategoriju, Pučkov je ukazao na 700 etnosa u okviru austronezijske jezične porodice, 500 u papuanskoj i 200 u australskoj. Razmjerno velike skupine govore maorski (305.000 ljudi), samoanski (265.000), pa havajski (153.000), tongaški (119.000) i tahićanski (97.000). No najveći su narodi na ovom području Angloaustralci i Anglonovozelandani, a velike su i druge skupine doseljenika: Amerikanci (400.000), Indijci (370.000 pretežno na Fidiju), Japanci (300.000 pretežno na Havajima), Talijani (300.000), Grci (200.000), Škoti (150.000), narodi Jugoslavije (preko 130.000), Kinezi (preko 130.000) i drugi (str. 399—402).

Pučkov je pokušao tipizirati pojedine etničke situacije u australsko-oceanskoj regiji, koristeći devet kategorija u koje je uvrstio pojedina područja, od Australije sve do Kokosovih otoka. U prvu skupinu stavio je upravo Australiju i Novi Zeland — zemlje u kojima 70—80% stanovništva pripada mladoj naciji britanskog porijekla. Zatim je izdvojio zemlje s homogenim (90%) indigenim stanovništvom (npr. Tonga, dvije Samoe, Tokelau, Tuvalu, Kiribati). Slijede razne situacije mješovitog indigenoga, indigenog i doseljenog, te doseljenog stanovništva, a na posljednjem i kategorija sitnih otocića potpuno naseljenih neindigenim populacijama (Kokosovi otoci i drugi) (v. str. 403—404).

Kao osnovni etnički proces, asimilacija bi imala karakterizirati prvu kategoriju. S tim u vezi autor govori o napredovanju asimilacije među doseljenicima u angloaustraliskom kontekstu (ovisno o stupnju njihove kulturne bliskosti britanskoj kulturi), ističući pri tome da ideja o razvitku multikulturalizma, unatoč dobronamjernosti onih koji je predlažu, teži prikrivanju klasnih razlika u društvu (str. 405—407). Dakako, slično bi bilo i u Novom Zelandu, iako postoji razlika s obzirom na položaj starosjedilačkoga stanovništva. Naime, australski urođenici navodno su tek malo okrnuti asimilacijskim procesima. Iako neki zaboravljaju svoj jezik, i dalje postoje goleme kulturne razlike između njih i Angloaustralaca (koji ih ponekad smatraju rasno manje vrijednim i umno zaostalima), a mješo-

⁹ Ova se tvrdnja prije svega odnosi na kulturnu dimeziju. Što se tiče rasnog faktora, u drugom (ali ne i trećem) izdanju svog pregleda svjetske prehistorije Grahame Clark je pisao da su Polinežani nastali iz jedne mješovite skupine s pretežno »kavkaskom« osnovom (sic), s manjim mongoloidnim i negroidnim primjesama, koja je dostigla genetsku stabilnost još na azijskom kopnu (v. *World Prehistory*. Cambridge University Press: 1971. str. 262).

vitih brakova gotovo uopće nema. Na Novom Zelandu, međutim, mješovite maorsko-anglonovozelandske obitelji nisu rijetkost. S druge strane, sami Maori asimiliraju doseljenike sa Samoe, otoka Cook i drugih polinezijskih otoka (str. 407, 408).

Za razliku od razvoja u Australiji i na Novom Zelandu, Pučkov tvrdi da u ostalim područjima Oceanije prevladavaju procesi konsolidacije i međuetničke integracije (str. 408). U jednom dijelu svog teksta govorio je o postojanju mikronacija na Tongi i Samoi (str. 402), pa bi to valjda bio smjer razvoja i na drugim otocima. Ali etničko ujedinjavanje navodno ne zahvaća samo indigene etnose, nego i doseljeničke (npr. potomke iseljenika iz Britanske Indije koji se na Fidiju pretvaraju u fidanski etnos — str. 38).

U završnom, trećem dijelu knjige, pokušavaju se, »umjesto zaključka«, predvidjeti trendovi među narodima svijeta »na pragu 21. stoljeća«. U tom okviru autor Bruk dao je opći pregled (etno)demografske strukture i dinamike. Radi se zapravo o statističkom prilogu u kojem je zacijelo trebalo da bude više tablica i manje prepričavanja brojeva i stopa. Zanimljiva je, međutim, tablica 3 (str. 424—425), koja daje redoslijed po brojčanosti 125 naroda s preko pet milijuna pripadnika, te Prilog (str. 442—443), koji to proširuje na 304 naroda s preko milijun pripadnika. Iz te sheme saznajemo, primjerice, da su od jugoslavenskih naroda Srbi na 84. mjestu, Hrvati na 124, Muslimani na 203, Slovenci na 204, Makedonci na 224. i »Jugoslaveni« na 249. Daka, kao na prvim mjestima su Kinezi, Hindustanci, Amerikanci SAD, Rusi, Brazilci, Japanci itd.

Drugi autori iznijeli su prognozu etničkih procesa. S obzirom na zemlje u razvoju, tvrdi se da će se nastaviti tendencija konsolidiranja nacija. U Latinskoj Americi to će se dalje zbivati unutar pojedinih državnih granica, uz utjecaj ekonomskog monopola kapitalističkih zemalja (uglavnom SAD) na proces socio-ekonomskog i političkog razvoja. No u Kubi imamo primjer »socijalističke nacije«, a i Puerto Rico je poseban slučaj. Doći će i do fizičkog miješanja i socio-kulturnog zblizavanja, te asimilacije Indijanaca, mada će veliki indijanski narodi Meksika i Gva-

temale zadržati svoj etnokulturni oblik (str. 427).

U Africi, autori predviđaju kombinaciju etničkog sjedinjavanja i razdvajanja, te učvršćivanje novih krupnih etničkih zajednica (str. 430). S druge strane, najsoženiji procesi navodno će se zbivati u mnogonacionalnim državama Azije. Konsolidirat će se dominantni etnosi i asimilirati manje, no i zadržat će se specifičnosti većih lokalnih i migrantskih grupa, kao Tamila i Kineza u južnoj odnosno jugoistočnoj Aziji (str. 423). U jugozapadnoj Aziji, nastavit će se konsolidiranje arapskih nacija. Međutim, autori nisu sigurni kakvu prognozu treba dati za etnose koji nemaju svoje države, a naseljavaju kompaktni teritorij (Kurdi, Luri, Bahtijari). Smatra se da će stupanj njihove etničke svijesti i pojava općenacionalnih interesa vjerojatno rasti (str. 432). Smatraju i da će razvoj u Oceaniji biti paralelan s različitim varijantama »azijsko-afričkog modela« (v. str. 432).

S obzirom na razvijene dijelove kapitalističkog svijeta, autori kažu da će procesi među pojedinim etničkim grupama teći raznoliko, ali da će se u cjelini voditi konkurentna borba za mjesto »pod suncem« (str. 433). Na opći tok utjecat će proturječne »između transnacionalnih korporacija i nacionalno-državnih forma političke organizacije društva« (naglašeno — str. 434). U SAD će navodno ojačati uloga španjolsko-govorne komponente, većina imigrantskih grupa razvit će veći stupanj adaptacije, ali i veću svijest u čuvanju osnovnih elemenata svojih kultura, ubrzat će se i uključivanje crnaca u američki život, ali bez perspektive o punoj integraciji u dogledno vrijeme, a razvoj panindijanizma među autohtonim stanovništvom neće tako skoro potisnuti plemensku svijest, pogotovu u najvećim grupama (str. 434—435). Što se tiče Kanade, autori tvrde da će doći do veće konsolidacije Frankokanadana na područje Québeca, s daljnjim razilaženjem dviju kanadskih nacija. No uz mogućnost separatističkih »recidiva« smatra se da će osnovni tok biti u smjeru kulturne autonomije (str. 435). Slično tome, u dijelovima Zapadne Evrope gdje postoje uvjeti teritorijalne autonomije (Belgija, Velika Britanija, Španjolska), međuetničke

ka integracija teći će sporo. S druge strane, autori predviđaju da će se evropski migranti u drugim evropskim zemljama postupno asimilirati (Talijani u Francuskoj i Jugoslaveni u SRNj), za razliku od izvanevropskih grupa (Alžiraca u Francuskoj i Turaka u SRNj) (str. 436).

Etnički procesi u socijalističkim zemljama navodno teku prema unutrašnjoj konsolidaciji, bilo to u monoetničkim zemljama (npr. u Albaniji ili Poljskoj), ili među nekim narodima u polietničkim zemljama (npr. Hrvatima, Slovacima, Ukrajinacima, Gruzijcima, Turkmenima itd.). Autori ujedno, predviđaju da će doći i do etničke asimilacije u mješovitim brakovima, a možda i izvan obiteljskog okvira među blisko srodnim narodima (Srbima i Crnogorcima, Česima i Slovacima, Rusima, Ukrajinacima i Bjelorusima). Brža regionalna integracija među narodima sličnog porijekla i historijske sudbine (u SSSR-u među srednjoazijskim narodima, zatim među Srbima i Hrvatima u Jugoslaviji, te Česima i Slovacima u CSR), također se smatra mogućom, a tvrdi da će u polietničkim socijalističkim zemljama porasti međuetnička integracija u granicama država u cjelini (npr. u Jugoslaviji i Vijetnamu), što će dovesti do učvršćivanja općedržavnih metaetničkih formacija tipa »sovjetski narod« (str. 437).

Pri kraju rada, autori sintetiziraju svoja viđenja (i ideološki pristup!), osobito u odnosu na SSSR. Prema njima: »Formiranje i razvoj u okviru polietničkih socijalističkih država novih i po svojim parametrima međuetničkih (internacionalnih) zajednica jedan je od putova prema internacionalnom jedinstvu svega svijeta, kada će u uvjetima zrelog komunističkog društva čovječanstvo najposlije doći do stapanja nacija. U našoj zemlji (tj. u SSSR-u) time se opredjeljuje perspektiva razvoja sovjetskog naroda. I taj proces, po svemu sudeći, nastaviti će se na osnovi daljnje integracije svesavezne i republičke državnosti, jačanjem gospodarske cjelosti, punog spravljanja razine ekonomskog razvitka nacija, punog spravljanja razine kulturnog razvitka, daljnjeg unapređivanja općesovjetskih crta kulture a također učvršćivanja internacionalističke svijesti sovjetskih građana (str. 438)«. Nadalje, predviđa

se da će zbog socioekonomskog jedinstva i besklasnosti, sovjetske nacije postupno izgubiti svoj karakter kao etnosocijalne cjeline. A protiv prigovora da bi mogla nastupiti jednoličnost, autori se brane navodeći Lenjinovu tezu da će se čovjek u budućnosti diferencirati na milijun (novih) načina (v. str. 438).

I što, dakle, kazati na kraju?! Dobili smo knjigu sa dosta, ponegdje vrlo dobrih sistematizacija, ali u kojoj ujedno nailazimo na mnoštvo problema. Prvo bismo mogli navesti — što se vidi u upravo citiranom odlomku — nemogućnost autora da se udalje do predviđanja koji se još uvijek ne mogu bazirati na faktičnoj građi. Kad se riješi — i ako se ikada potpuno riješi nacionalno pitanje u socijalizmu, tek čemo tada vidjeti jesu li etnosocijalne zajednice zaista nestale. Štoviše, u današnjoj fazi razvoja, postavka o nekim specifičnim socijalističkim nacijama može se odnositi samo na stanovite potencijale, koji nisu još nigdje ostvareni. Čak je i sama diskusija o nacijama problematična. Autori svuda, bilo to u kapitalističkom ili socijalističkom svijetu, vide stvaranje nacija. Njihova perspektiva uglavnom polazi od značaja države u etničkim procesima. Iako države imaju vrlo važnu ulogu, one nisu jedini, a vrlo često ni presudni faktor u etničkim procesima. Postoje i drugi faktori koji bi u suvremenom razdoblju mogli doći i do većeg izražaja, i to u uvjetima stvarne krize (buržajske) nacionalne države. Nije slučajno da je Zapadna Evropa vidjela pravi rascvat etničke i regionalne svijesti usporedo s formiranjem EEZ-e.

Možda su nam najproblematičniji česti komentari o progresivnosti pojedinih pojava. Progresivno bi bilo okrupnjavanje etnosa, koje je prema autorima osnovni tok u svijetu. No progresivnost pojedinih fenomena mijenja se u historijskom slijedu. Sami autori vidjeli su stvaranje novih država u Istočnoj Evropi kao progresivno, mada je to suprotno ranijim Engelšovim interpretacijama. Slično tome, ako je i bilo progresivno kad su se formirale velike evropske nacije, što je osiguralo veće tržište i t. sl. u kontekstu razvijanja proizvodnih snaga, danas nam treba raznolikost — bogatstvo ideja, pa i jezika! Čuti, i još više naučiti tuđi jezik, potiče čovjeka da razmišlja o sebi i o

varijacijama u svijetu, a to ima golem značaj za razvoj. Dakako, etnokulturna raznolikost nije jedini faktor u tome, ali bogatstvo ideja se ne razvija niti u kulturno jednoličnoj sredini. Gdje bi bile, primjerice SAD, da nisu zajedno s »priljevom mozgova« primile i raznoliko (etno)kulturno nasljeđe preko kojeg su stručnjaci-imigranti rješavali stare probleme na malo drukčiji način. S druge strane i Lenjinova hipoteza ostaje otvorena, ali njoj protu-

rjeće pojave tzv. »usamljenih gomila« u mnogim industrijaliziranim sredinama, čak u socijalizmu.

Što se pak tiče internacionalizma, mislimo da bi nju trebalo postaviti kao sposobnost življenja s razlikama, bez obzira hoće li te razlike porasti ili se smanjiti u budućnosti, i bez obzira hoće li se naši vlastiti etnosi dalje razvijati, ili pretvoriti u nešto veće ili čak manje.

Emil Heršak